

Војислав Кораћ
Марица Шупут

АРХИТЕКТУРА
ВИЗАНТИЈСКОГ
СВЕТА

БЕОГРАД, 1998.

ПРЕДГОВОР (9)

1 ПУТЕВИ ОБРАЗОВАЊА ВИЗАНТИЈСКЕ АРХИТЕКТУРЕ (13)

ХРИШЋАНСКА КУЛТНА ГРАЂЕВИНА.
ОСНОВ РАНЕ ВИЗАНТИЈСКЕ АРХИТЕКТУРЕ (15)

ГРАДОВИ, ЊИХОВО МЕСТО И ЊИХОВ СМИСАО
У РАЗВИТКУ ВИЗАНТИЈСКЕ АРХИТЕКТУРЕ (27)

2 АРХИТЕКТУРА ЈУСТИНИЈАНОВОГ ДОБА. ЗАКЉУЧНО ПОГЛАВЉЕ ГРАДИТЕЉСКОГ ЕКСПЕРИМЕНТИСАЊА (37)

СВЕТА СОФИЈА (41)

ОСТАЛЕ ЦРКВЕ И ЈАВНЕ ГРАЂЕВИНЕ
ПРЕСТОНИЦЕ (52)

РАВЕНА (60)

СИРИЈА (62)

ГРАДИТЕЉИ, КОНСТРУКЦИЈА,
МАТЕРИЈАЛ, УКРАС (67)

3 КУПОЛА: ГРАДИТЕЉСКИ ЕЛЕМЕНТ КОЈИ ЈЕ ОДРЕДИО ПРИРОДУ ТОКОВА У ВИЗАНТИЈСКОЈ АРХИТЕКТУРИ (71)

4 АРХИТЕКТУРА ЈЕРМЕНИЈЕ И ГРУЗИЈЕ (81)

5 ГРАДИТЕЉСКО СТВАРАЊЕ У ВРЕМЕНИМА ОПШТЕ КРИЗЕ ВИЗАНТИЈСКОГ ЦАРСТВА (VII–IX ВЕК) (97)

ПРЕСТОНИЧКИ ТИП БАЗИЛИКЕ СА КУПОЛОМ (99)

ПО УЗОРУ НА ЦАРИГРАДСКЕ СВ. АПОСТОЛЕ (107)

ИЗМЕЂУ БАЗИЛИКЕ СА КУПОЛОМ И УПИСАНОГ
КРСТА С КУПОЛОМ (109)

ГРАЂЕВИНЕ ПРАВОУГАОНЕ ОСНОВЕ СА КУПОЛОМ
НА ЧЕТИРИ СТУБА (112)

ТРАЈАЊЕ БАЗИЛИКЕ (115)

ПЕЋИНСКЕ ЦРКВЕ (124)

6 АРХИТЕКТУРА СРЕДЊОВИЗАНТИЈСКОГ ДОБА (IX–XIII ВЕК) (135)

ЦАРИГРАД, ГРЧКА (138)

ЈЕГЕЈСКА ОСТРВА (197)

БУГАРСКА. ПРВО ЦАРСТВО (209)

РУСИЈА (218)

СРПСКЕ ЗЕМЉЕ (235)

ИТАЛИЈА (246)

СВЕТА ГОРА (АТОС) (254)

7 АРХИТЕКТУРА У XIII ВЕКУ (267)

НИКЕЈСКО ЦАРСТВО (269)

ТРАПЕЗУНТ (271)

РАШКА (276)

8 АРХИТЕКТУРА ПОЗНОВИЗАНТИЈСКОГ ДОБА (СЕДМА ДЕЦЕНИЈА XIII-XV ВЕК) (285)

ЦАРИГРАД (287)

БУГАРСКА (298)

СОЛУН (306)

ЕПИР (318)

СРБИЈА (328)

9 ПОСЛЕДЊА СРЕДИШТА ГРАДИТЕЉСКОГ СТВАРАЊА (355)

МОРАВСКА СРБИЈА (357)

МИСТРА (372)

10 ЕПИЛОГ (387)

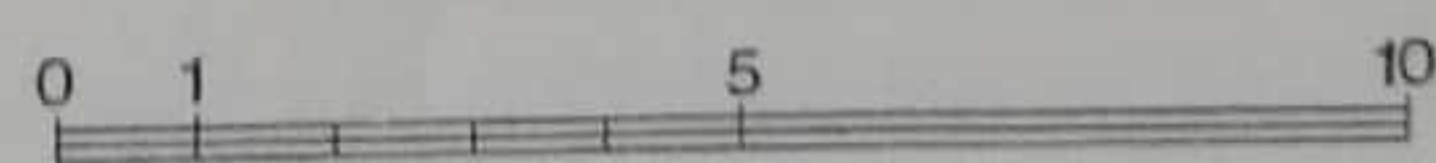
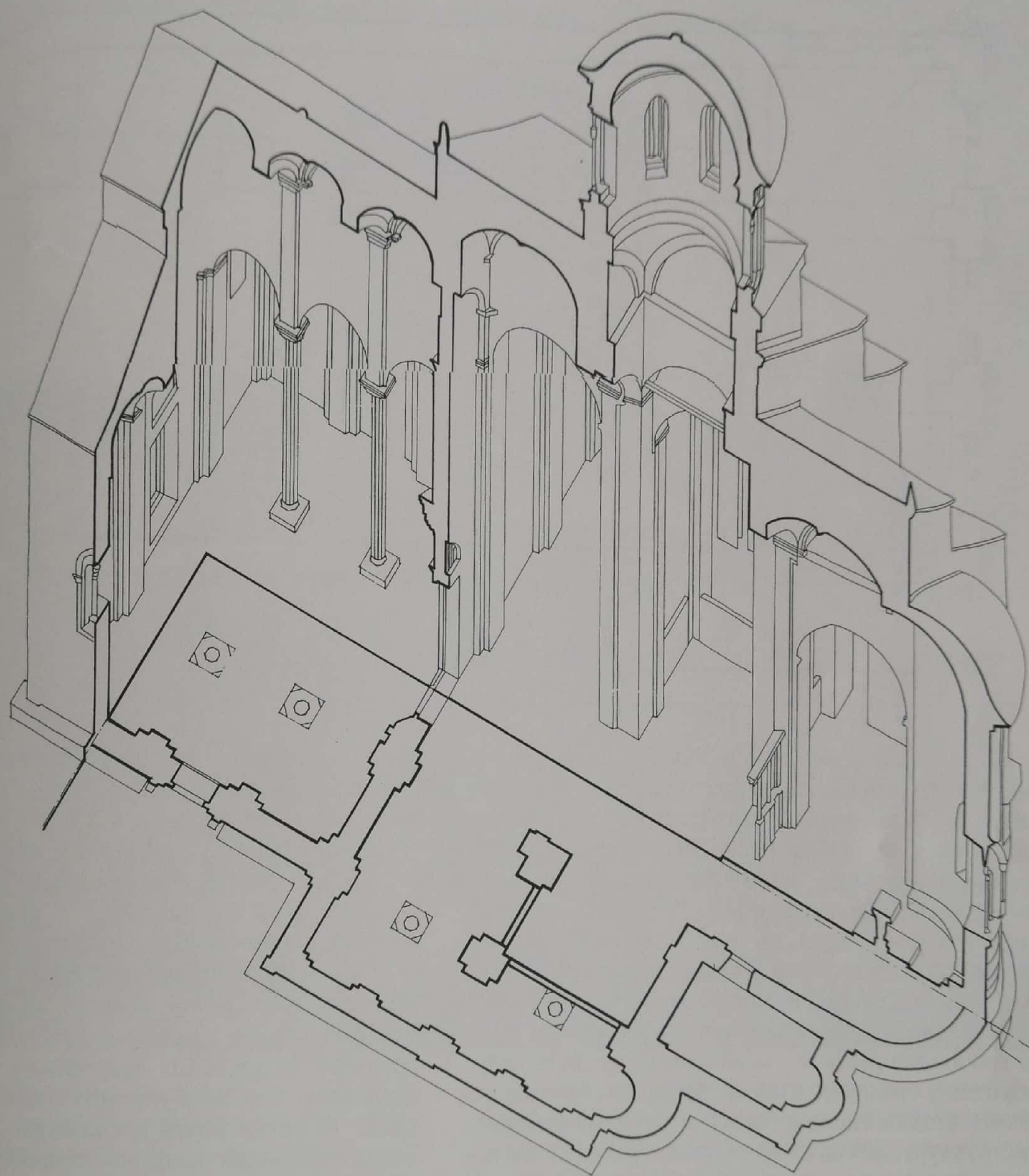
СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА (401)

СКРАЋЕНИЦЕ (407)

ОДАБРАНА БИБЛИОГРАФИЈА (411)

INDEX (415)

484. Дечани, Пантократор, Христ аксонометрија

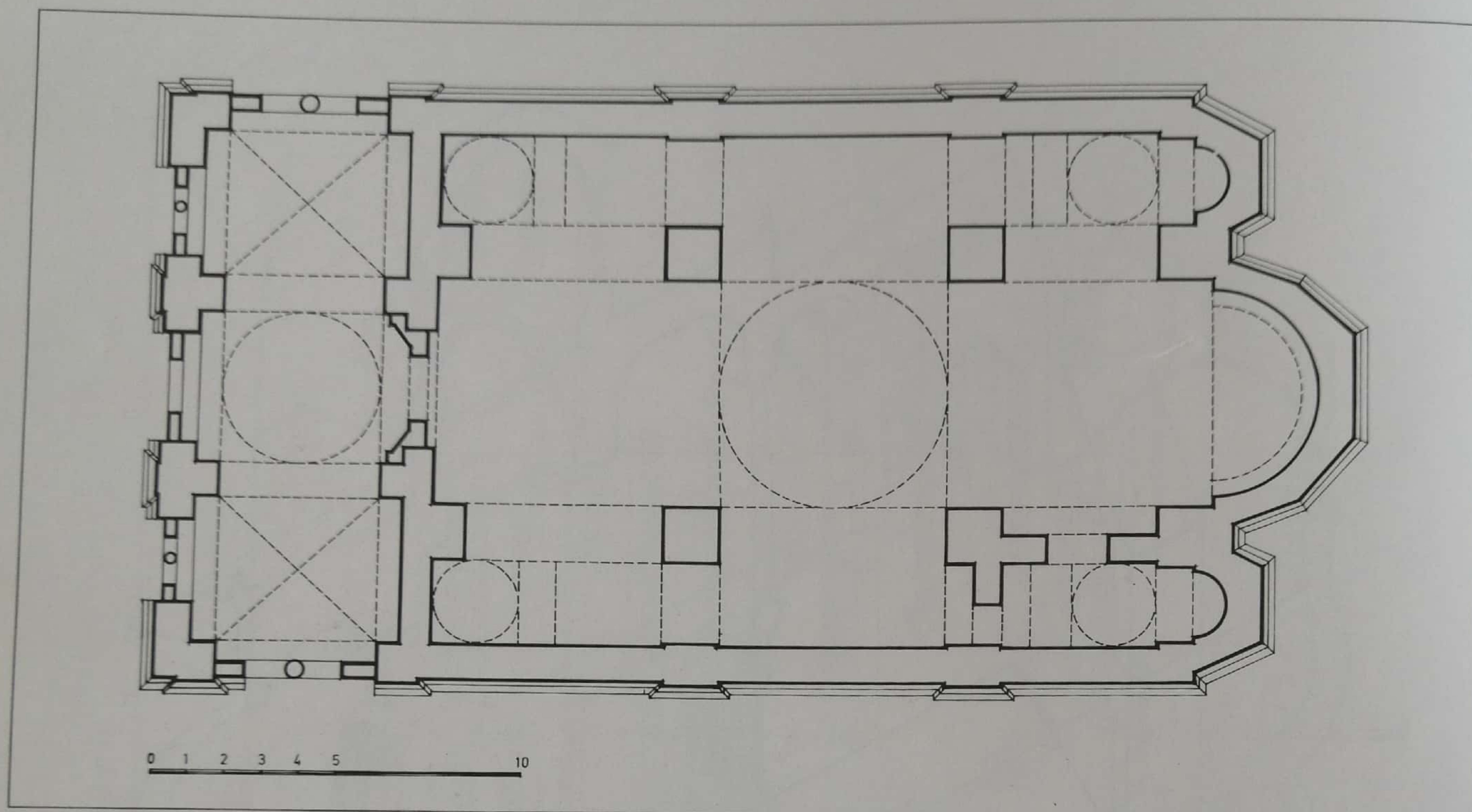
високим трансептом испод куполе. Новину у односу на узор представљају две високе куле-звоника на западној страни. Фасаде су добиле равне површине велелепно озидање каменом квадерима у три боје распоређеним у правилном ритму. У целини раскошно грађена, Бањска је као непосредне узоре поновила низ особених детаља Студенице: главни портал, олтарску апсиду и др.

У српској архитектури XIV века још су три владарске гробне цркве: краља Стефана Дечанског и царева Душана и Уроша. Особене су и по концепцији простора и по стилу. Јак утицај на концепцију тих грађевина имала је намера поручилаца да им узор буде гробна црква оснивача династије, Студеница.

Црква манастира Дечана⁸⁵ (1327–1335) по свом спољњем изгледу веома подсећа на репрезентативне тробродне романско-готске грађевине зидане у то вре-

⁸⁵ В. Петковић – Ђ. Бошковић, *Дечани I - II*, Београд 1941. В. такође поглавље *Архитектура и скулптура Дечана*, in *Дечани и византијска уметност средином XIV века*, Београд 1989, 145–250

485. ПРИЗРЕН, СВ. АРХАНЂЕЛИ, ОСНОВА

ме у Италији и на источној обали Јадрана. Необична је по томе што изгледа као да су три тробродне базилике настављене једна на другу, и то тако што је средња шира и виша од источне и западне. У општем изгледу истичу се фасаде грађене од украсног камена у две боје који се смењује у водоравним редовима. Репрезентативни су портали и прозори конциповани по узору на Студеницу и архитектонски и тематски. Унутрашња структура те велике грађевине, која би се могла мерити са оновременим катедралама јадранских и јужноиталијанских градова, има тробродно решење у источном и западном делу, а петобродно у средњем, у наосу. Међутим, без обзира на романскоготски спољни изглед и унутрашњу вишеслојну структуру, дечанска црква има уграђен прави рашки план заснован на византијској концепцији, о чему непосредно сведочи и купола на средини наоса.⁸⁶

Изузетан спој карактеристичне византијске концепције простора и стилске обраде у традицији рашког и романскоготског стила, представља гробна задужбина цара Душана, црква Св. Арханђела код Призрена (среди-на XIV века). Тешко разорена под турском влашћу може се у идеалном смислу реконструисати, и то као црква уписаног крста са пет купола и отвореним предворјем на западној страни по узору на јужну цркву цариградског

манастира Пантократора.⁸⁷ Портали и прозори, међу којима и једна розета, били су клесани у украсном камену, у поменутој традицији. Моћни ктитор је очигледно хтео да споји тада у Србији општеприхваћен план уписаног крста са куполом са стилском обрадом која је представљала дуг Студеници.

Гробна црква царице Јелене и цара Уроша (завршена после 1355)⁸⁸ по концепцији простора и горње конструкције поновила је замисао Св. Арханђела цара Душана. Незнатна промена урађена је утолико што је предворје из цркве Св. Арханђела у Матејчу укључено у грађевину, тако да је у схеми основе добило намену нартекса. Та петокуполна црква битно је друкчија од претходно поменутих владарских гробних цркава по томе што је зидана на византијски начин, попут других грађевина српско византијске школе XIV века.

Враћајући се архитектури краља Милутина, треба

⁸⁷ С. Ненадовић, Душанова задужбина, манастир Св. Арханђела код Призрена, Београд 1967; В. Кораћ, Св. Арханђели маузолеј цара Св. Стефана Душана, глас САНУ (у штампи).

⁸⁸ Н. Окуњев, Грађа за историју српске уметности. 2. Црква Св. Богородице - Матејча, ГСНД VII – VIII (1930), 93–94; Ђ. Бошковић, Извештаји о истраживању Јужне Србије на терену. Архитектонски извештаји, ГСНД XI (1932), 220 – 221; А. Дероко, Матејча, Старица, 3. сер., VIII–IX (1933–1934), 84–89; S. Ćurčić, Architecture in the Byzantine Sphere of Influence Around the Middle of the Fourteenth Century, in Дечани, 57.

⁸⁶ В. Кораћ, *L'architecture de Dečani, tradition et innovation*, in Дечани, 149–157.

486. Матич, црква Богородице, изглед с југозапада

поменути и његове задужбине изван Србије, од којих се очувала једино мала црква Св. Николе Орфаноса у Солуну, док се о другим зна према писаним изворима.⁸⁹ Међу делима о којима данас још увек нема никаквих података, стоје његови репрезентативни дворови у Неродимљу на југу Косова и у Скопљу. О раскоши која их је пратила сведоче описи Теодора Метохита.⁹⁰

⁸⁹ С. Кисас, *Српски средњовековни сјоменици у Солуну*, Зограф 11 (1980), 29–42. О Милутиновој болници у Цариграду: М. Живојиновић, *Болница краља Милутина у Цариграду*, ЗРВИ 16 (1975), 105–115. О Јерусалимској задужбини краља Милутина: В. Недомачки, *Манастир арханђела Михаила и Гаврила у Јерусалиму – задужбина краља Милутина*, ЗЛУМС 16 (1980), 25–70.

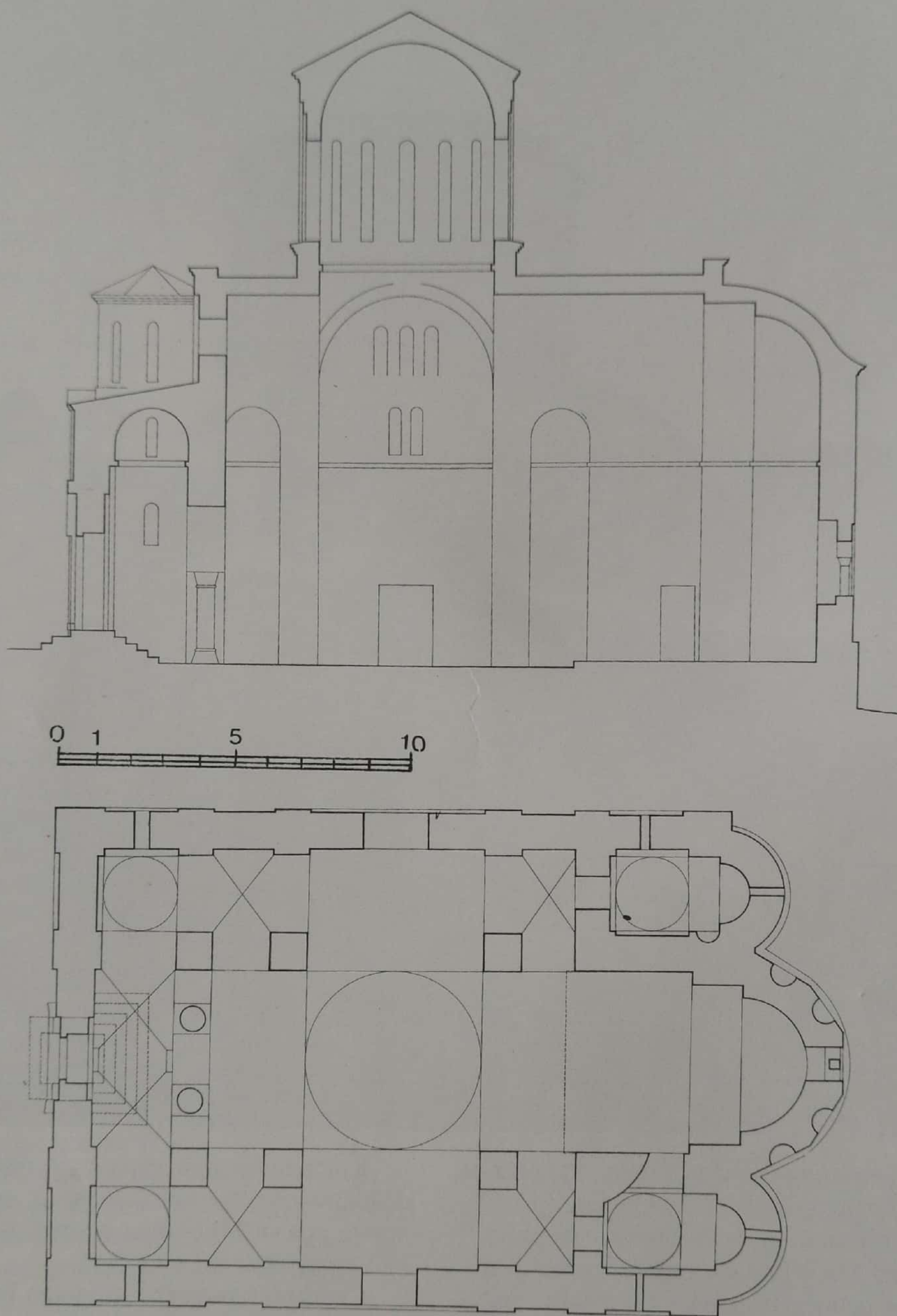
⁹⁰ С. Ђирковић, *Владарски дворови око језера на Косову*, ЗЛУМС 20 (1984), 67–83; Византијски извори за историју народа Југославије, том VI, Теодор Метохит (обработио И. Ђурић), Београд 1986, 111. и нап. 64.

Концепција простора и унутрашње структуре, као и основни облици прихваћени у српској архитектури у време краља Милутина постају основ на који се наставља градитељство у Србији.

Скромних размера је црква Богородице у Мушутшту,⁹¹ једна од властеоских задужбина у Метохији, из 1315. године. Целину чине наос правоугаоне основе са куполом на четири ступца на средини, изнутра и споља полукружна апсида са два нишама на њеној северној и јужној страни. Структура је на фасадама обележена плитким пиластрима у осовинама поткуполних стубаца спојених луковима.

⁹¹ И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске власице у доба Немањића*, Београд 1994, 131 (са старијом литературом).

487. МАТИЧ (КОД КУМАНОВА), ЦРКВА БОГОРОДИЦЕ, ПОДУЖНИ ПРЕСЕК И ОСНОВА

Црква Св. Николе у Бањи код Прибоја⁹² има основу правоугаоника приближног квадрату. На средини је ку-

⁹² А. Дероко, *На свейим водама Лима. Немањинке цркве и манастири у Полимљу*, ГСНД XI (1932), 132–135; И. Костић, *Историјски радови на цркви Св. Николе манастира Бање код Прибоја*, Саопштења 8 (1969), 133–136; М. Шакота, *Прилози познавању манастира Бање код Прибоја*, Саопштења 9 (1970), 19–46.

пола на четири ступца. На источни травеј наставља се полукружна олтарска апсида, споља тространа. Две бочне нише за протезис и ђаконикон имају спољњи облик сличан облику средње апсиде. У оквир нових концепција доспелих из византијске архитектуре ушла је припрата са куполом изнад средњег поља, као и трем на западној страни. Особеност Св. Николе представљају

фасадне површине на којима је у фреско техници подражавано грађење у разнобојном камену, на начин зидања фасаде цркве Св. Стефана у Бањској. Лако се закључује да је велика Милутинова гробна црква утицала и на поручиоца и на градитеља.

Пример велике целине која је стекла несумњиву хармоничну вредност, иако је склопљена од више грађевина насталих у различито време, јесте Пећка патријаршија.⁹³ Она је особена панорама волумена и облика у којима се истичу куполе трију цркава и ексонартекс у облику монументалног отвореног трема. Смемо је гледати као израз оног градитељског и уметничког покрета у позној византијској уметности у којем је значајна компонента био увећани програм простора. Двадесетих година XIV века, архиепископ Никодим подигао је уз се-

488. ПЕЋКА ПАТРИЈАРШИЈА, ОСНОВА

верну страну цркве Св. Апостола, једнобродну грађевину са куполом на средини, посвећену св. Димитрију.⁹⁴

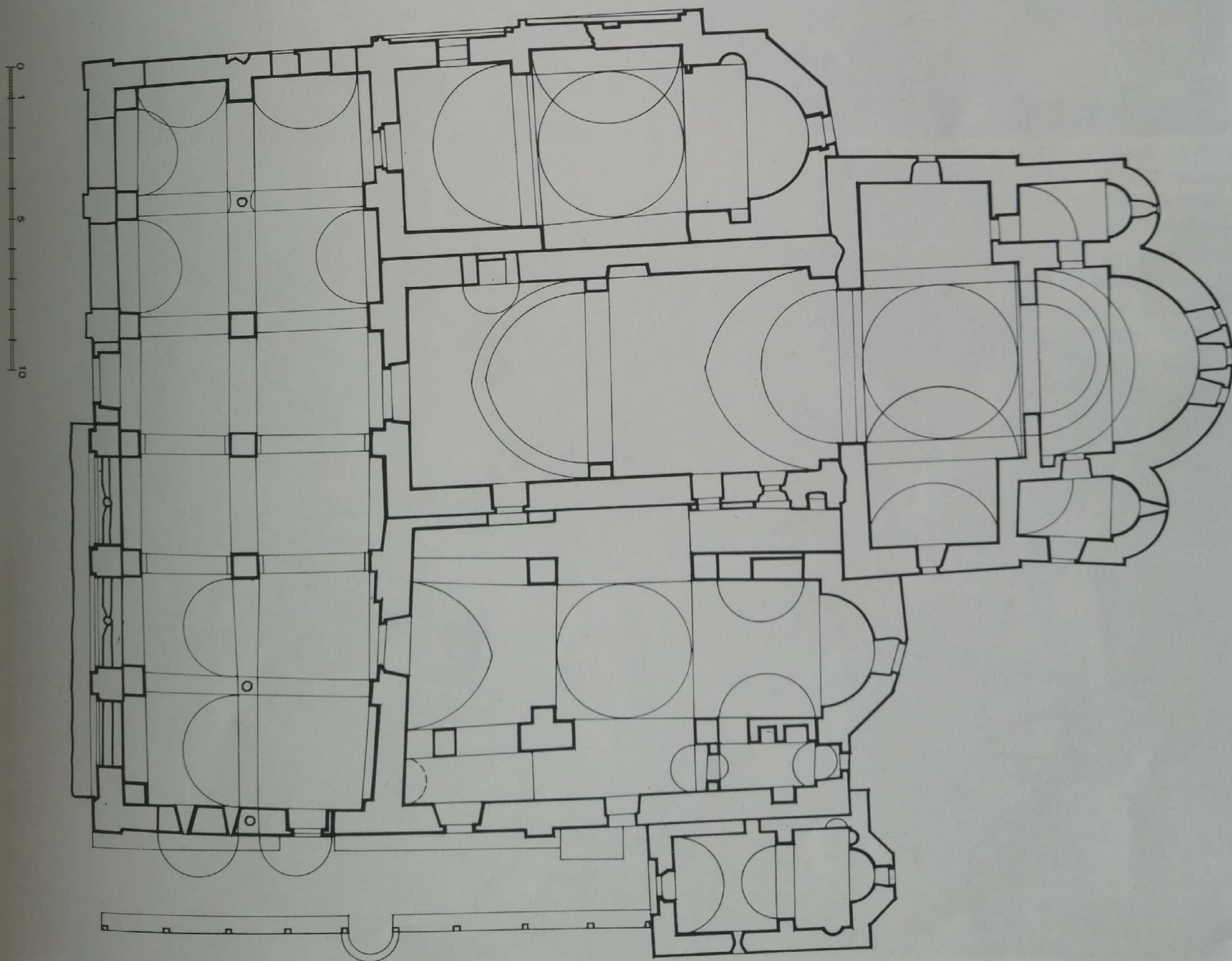
Целина католикона пећког манастира довршена је крајем треће деценије XIV века. Трудом угледног архиепископа Данила II, уз јужну страну постојеће архиепископске цркве Св. Апостола – саграђене у четвртој деценији XIII века, по замисли карактеристичној за рашку архитектуру – подиже се храм посвећен Богородици, у потпуно симетричној схеми простора уписаног крста са куполом на средини.⁹⁵ Архитектонски вешто, нова целина трију цркава спојена је великом припратом на западној страни.⁹⁶ По размерама и архитектонској обради једно је од највреднијих дела своје врсте у позновизантијској архитектури. У виду је удвојеног отвореног трема. У осови-

⁹⁴ В. нап. 83.

⁹⁵ В. Кораћ, *Богородичина црква*, in Пећка патријаршија, 83–91.

⁹⁶ В. Кораћ, *Припраћа*, in Пећка патријаршија, 92–100.

⁹³ В. Ј. Ђурић – С. Ђирковић – В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд 1990.

489. Пећка патријаршија, изглед с југа
490. Пећка патријаршија, изглед с југоистока

ни средње, главне цркве, изнад припрате је био саграђен звоник. Монументални двоструки лукови у правилном ритму обележавају и западну и бочне стране нартекса, а горњу конструкцију су чинили крстасти сводови ослоњени на ступце и стубове. Јужној страни припрате додат је отворени трем из практичних разлога; њиме је повезана припрата са параклисом Св. Николе. Тим делом остварена је особена панорама облика, за коју нема правих паралела, али представља једну од појава својствених позновизантијској архитектури, посебно у склоповима великих цариградских манастира или водећих светогорских католикона. У просторном смислу носи карактеристично обележје византијске сакралне архитектуре позног времена, обележене и умноженим засебним јединицама са куполама. Свака од три цркве носила је куполу изнад свог средњег дела. Традиционално и особено византијско схватање простора као идеалне слике космоса остало је у том низу неизоставна компонента целине намењене умноженим културним потребама. И фреске и архитектура говоре да византијском свету тих времена есхатолошка компонента духовног живота није одређивала строге границе простора. Мада далеко од великих рановизантијских споменика, куполе којима су завршаване просторије правоугаоног, концентричног волумена, поуздано откривају јединствено византијско схватање простора истовремено једноставне и сложене симболике за коју архитектура не представља искључиво простор прагматичне намене као у исламском или западноевропском свету.

На примеру католикона у Патријаршији може се говорити о схватању лепог и хармоничног у архитектури. За успешно склапање целине од више грађевина из различитих времена, као што је урађено у Патријаршији, требало је имати поуздан однос према вредностима у архитектури, који се не може ишчитати из ретких и оскудних описа у средњовековним текстовима. Склапање више грађевина у низ било је слично компоновању великих фресака. Патријаршија о томе сведочи као један од ретких сачуваних примера. Изградња нове целине била је плод нових потреба. Мере нових волумена и слагање нове целине вођени су одређеним схватањем хармоније. Ритмично се смењују карактеристични облици, а мерила о просторним односима нису дозвољавала прејак акценте који би пореметили равнотежу целине. Осовина симетричне композиције католикона у смеру је главног прилаза, али су ритмови волумена такве природе да се целина представља на једнако хармоничан начин из свих углова осматрања. У простору се смењују облици купола, тремова, оквири фасада, детаљи. На главном прилазу је отмени трем припрате са елегантним отвореним звоником у осовини композиције. Померање у страну открива куполе у простору. Следећи мотив је поново хоризонтала, иза њега купола, па волумен. Панораме пећких цркава подсећају на сликану архитектуру фресак тог времена. Сличан им је редослед у смењивању облика. Тумачењем програма сликар је настојао да сачува сваки важан детаљ за гледаоца. На сличан је начин успостављен однос у архитектури између схеме функције и

композиције облика. Хармонија на фресци и хармонија у градитељској композицији имале су исте вредности. Била је то једна од особености византијске архитектуре, коју нам открива католикон Патријаршије.

Сликање спољних видљивих површина двеју цркава и велике припрате био је завршни чин уметничког обликовања пећког католикона.⁹⁷ Тај је сликани украс највеће сачувано дело у својој врсти. Идеална реконструкција целине, потребна због делимично оштећене боје, показује да је сликани украс на пећким фасадама заснован на јасној архитектонској концепцији.

Две су врсте украса по намени. Једним су замењени или проширени уобичајени венци испод ивица крова и око декоративних лукова, другу чини украс по себи. Украс на горњој ивици фасадних површина, под кровом, слика је тестерастог венца од опеке. Геометријски правилан, у ритму једнаких троугаоних испада, вишебојан, урађен је тако да га гледалац одоздо види као прави тестераст венац направљен од опеке. Поред положаја уз горњи руб фасадних површина, слика венца прати слепи лук на јужној фасади Богородичине цркве, испод куполе, а замењује венце око украсних лукова на апсиди исте цркве. Бојене траке и медаљони имају своја места у архитектури фасадних површина, траке по ивицама, а медаљони као средишњи мотив одређене површине.

На фасадама рашких цркава XIII века опаžени су остаци сликаног украса, али нису могле да буду реконструисане веће целине. Имитација зидања и подражавање каменог рељефног украса очували су се на цркви манастира Бање код Прибоја, нешто старијој од Патријаршије. На више споменика српске архитектуре византијске провенијенције из прве половине XIV века опаžени су остаци боје којом је појачана природна боја употребљеног материјала. Прва поуздано установљена целина бојеног украса је на католикону Патријаршије у Пећи. Њен идеални узор су позната дела позне византијске архитектуре, чија остварења претходе Патријаршији. Лако се подсетити наглашене појаве боје у тестерастим венцима, широким тракама од камена, опеке и малтера, мотива шаховских поља или косо постављених квадратних површина у две боје, као и медаљона од глеђосане керамике. Томе ваља додати старо византијско порекло цртежа розете који се виде у сликаним медаљонима на фасадама у Пећи.

Посебан значај сликаног украса на фасадама у Пећи јесте у томе што представља једну поуздано установљену целину, засновану на архитектонској концепцији фасадних површина.⁹⁸

Репрезентативна дела монументалне архитектуре XIII века настајала су искључиво вољом и средствима чланова династије. Снажна градитељска делатност која има почетке у времену владавине краља Милутина, у првим деценијама XIV века, била је очигледно омогуће-

⁹⁷ В. Кораћ, *Осликане фасаде*, in Пећка патријаршија, 101–107.

⁹⁸ Исто, 107.

на материјалним успоном друштва. Од треће деценије XIV века властеоске породице се појављују као поручиоци репрезентативних дела. Размере грађевина говоре о положају ктитора.

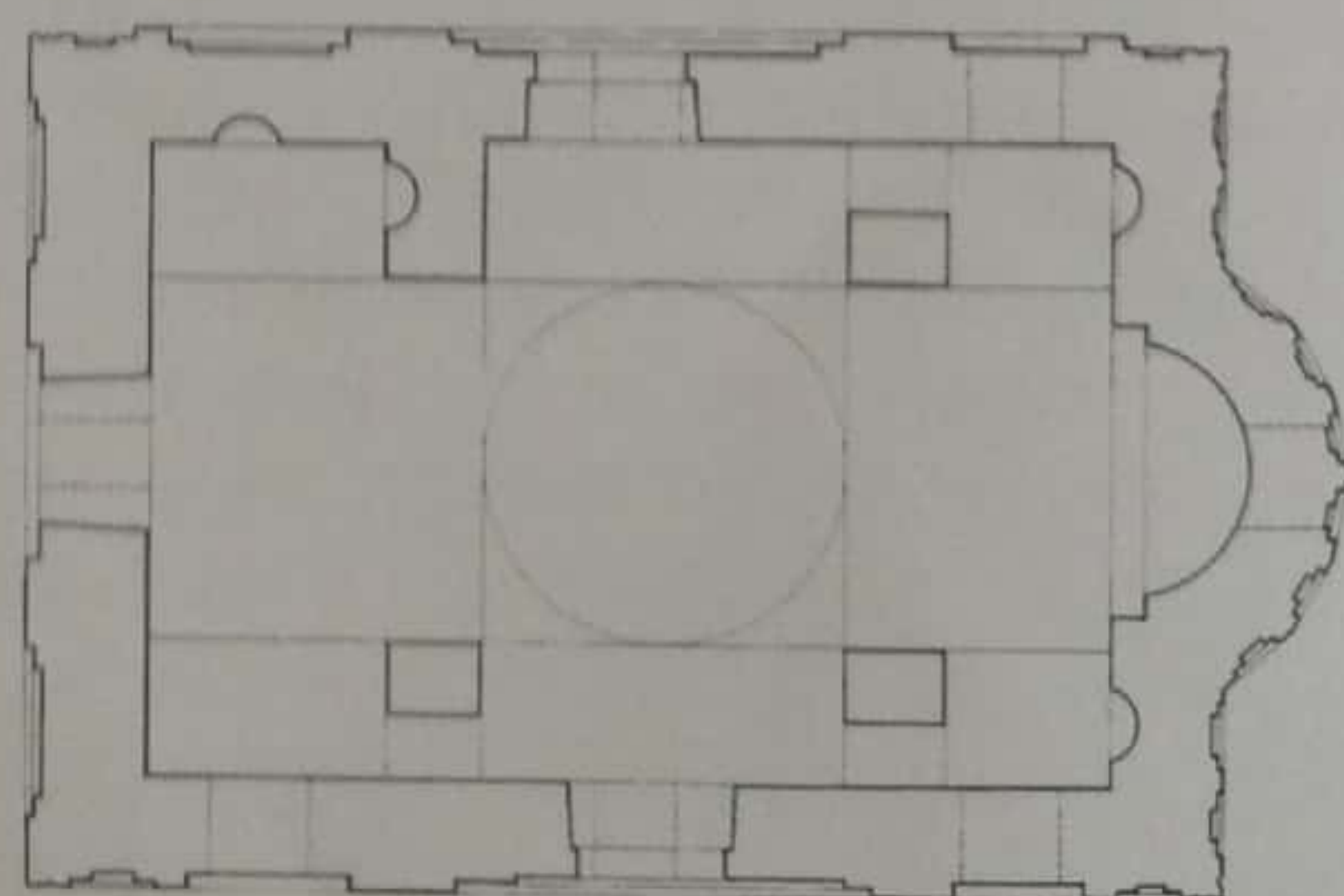
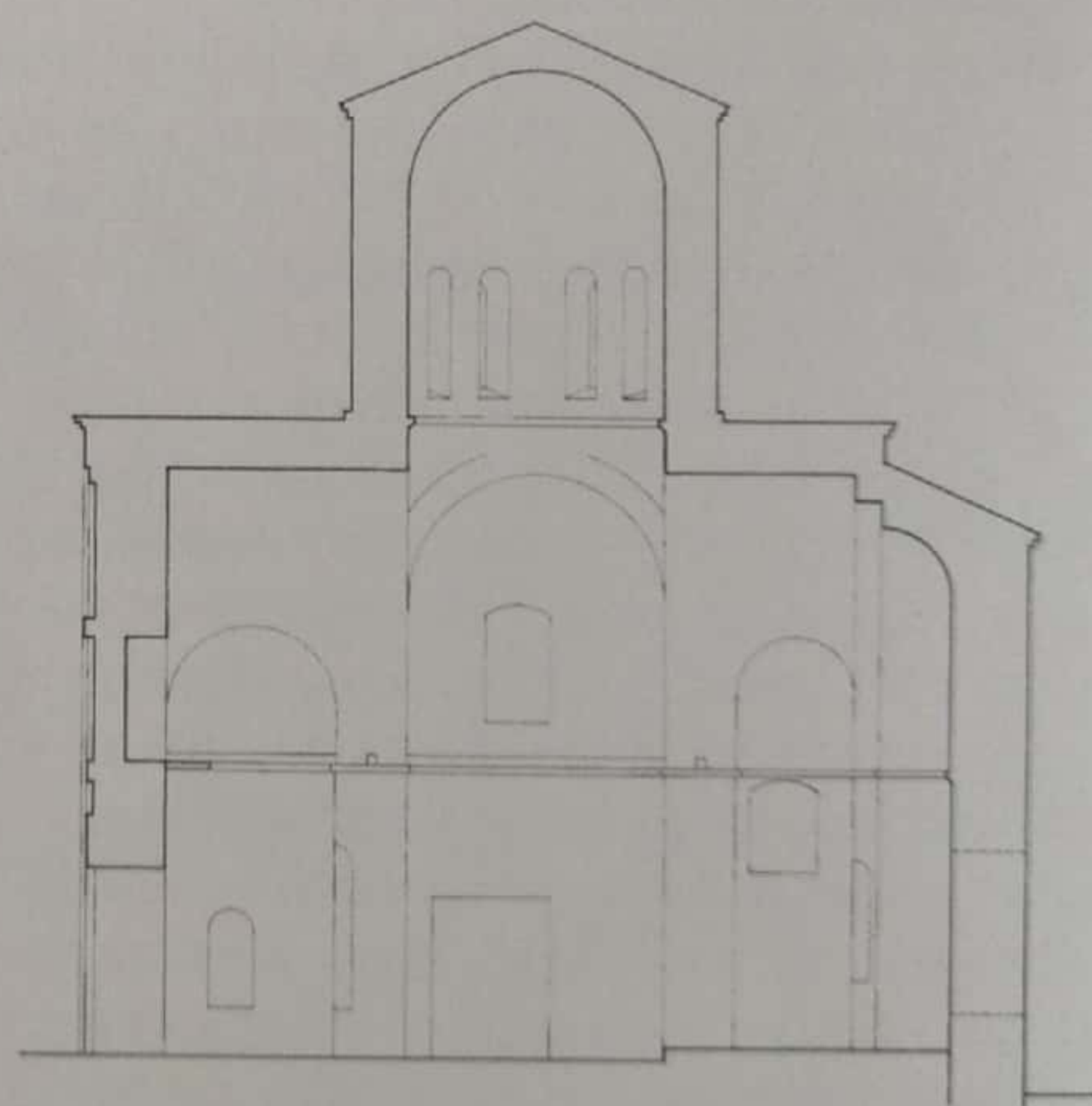
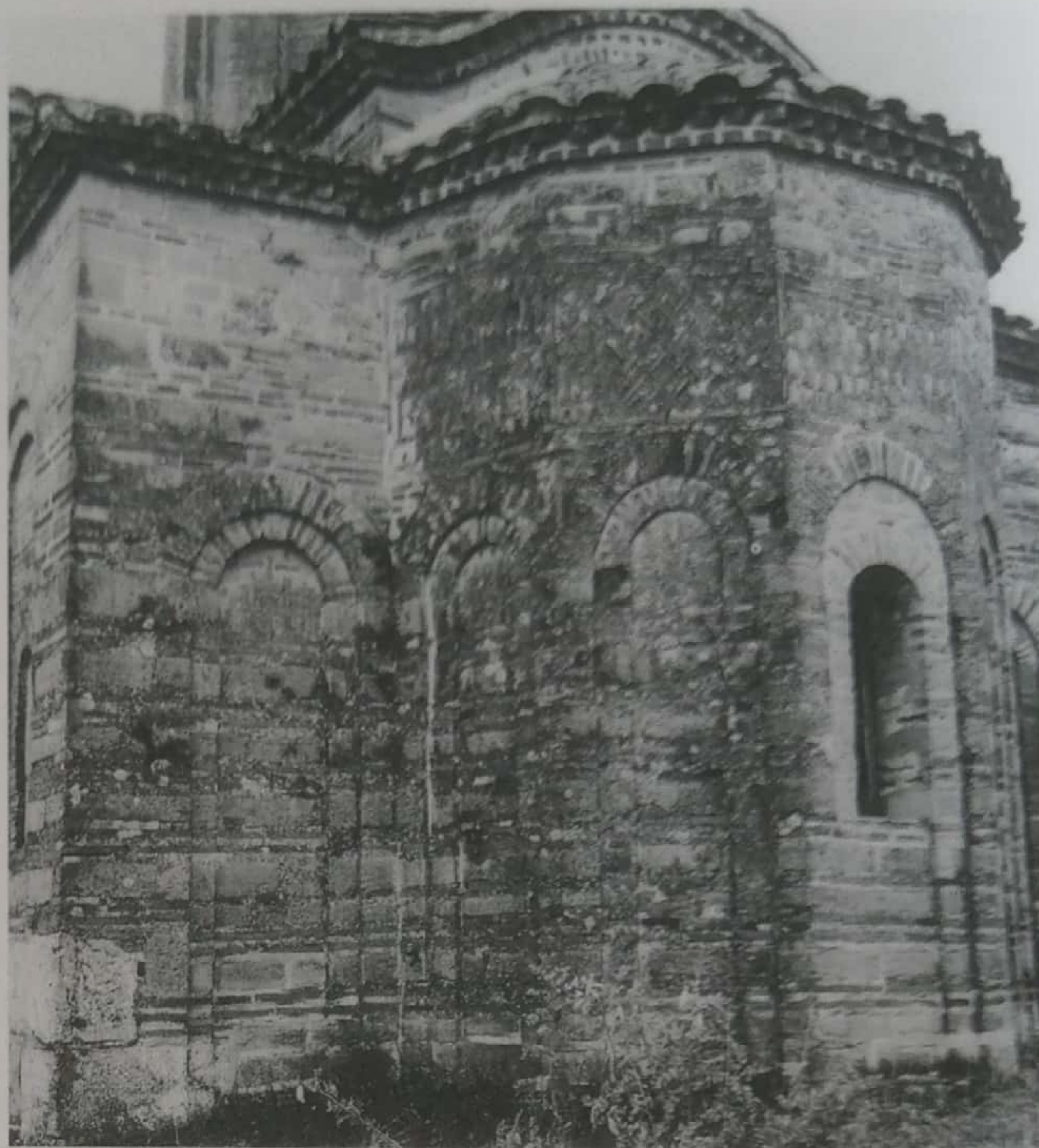
За властелинку Даницу и њене синове саграђена је 1336/1337. године црква Св. Николе у селу Љуботену.⁹⁹ У основи је уписаног крста са куполом на средини, асиметричног распореда горње конструкције. Купола на пандантифима постављена је на четири ступца који носе укрштено постављене полуобличасте сводове. Замисао простора и структуре одступа од уобичајеног симетричног распореда тако што је западни травеј знатно дужи од источног. Такав је распоред исказан украсним луковима на бочним фасадама. Утисак је да је градитељ имао за узор неку велику цркву чије би решење потицало из престоничких или солунских извора. О томе говоре детаљи. Источни полуобличасти свод уписаног крста уграђен је у источни зид испред апсиде, тако да у хоризонталној пројекцији личи на посебан травеј, а изнад источних угаоних делова горње конструкције су мали крстасти сводови. О сличном пореклу би говорила такође споља петострана апсида на чијим пољима су удвојене следе нише. О двојном пореклу архитектонских елемената говорио би, с једне стране, осим облика украсних лукова, и начин зидања у слојевима опеке и камена (није ћелијасто), а с друге, и керамопластични украс на површинама изнад аркада на апсиди и испод завршетка слепих лукова.

Црква Св. Арханђела у Штипу (пре 1334), на познатој основи уписаног крста са куполом на средини на четири ступца и полуобличастим сводовима у горњој конструкцији, по архитектури фасада, што значи по начину зидања, у слојевима камена и опеке, и удвојеним слепим аркадама, открива највероватније солунско порекло мајстора. Доњи ред аркада вероватно представља одјек архитектонског решења код којег су, са три стране грађевине, стајали отворени тремови.

Особено преламање основних токова у архитектури прве половине XIV века и грађење нових, нарочитих решења види се на цркви Св. Спаса (Богородице) у селу Кучевишту у Скопској Црној Гори.¹⁰⁰ Властеоска задужбина, саграђена око 1330. има решење уписаног крста са куполом на средини. Горњу конструкцију носе четири зидана ступца. Апсида, изнутра полукружна, споља петострана, има на свакој страни дубоке полукружне нише. Зидана у камену и опеци, у систему који подсећа на класични ћелијастост, има изнад ниша на апсиди керамопластичне површине обликом сличне орнаментисаним тканинама. У основи и структури карактеристична је за српску архитектуру тог времена. Судећи по апсиди, на Богородичиној цркви у Кучевишту стекли су се облици двају великих центара. Нише полукружне основе цари-

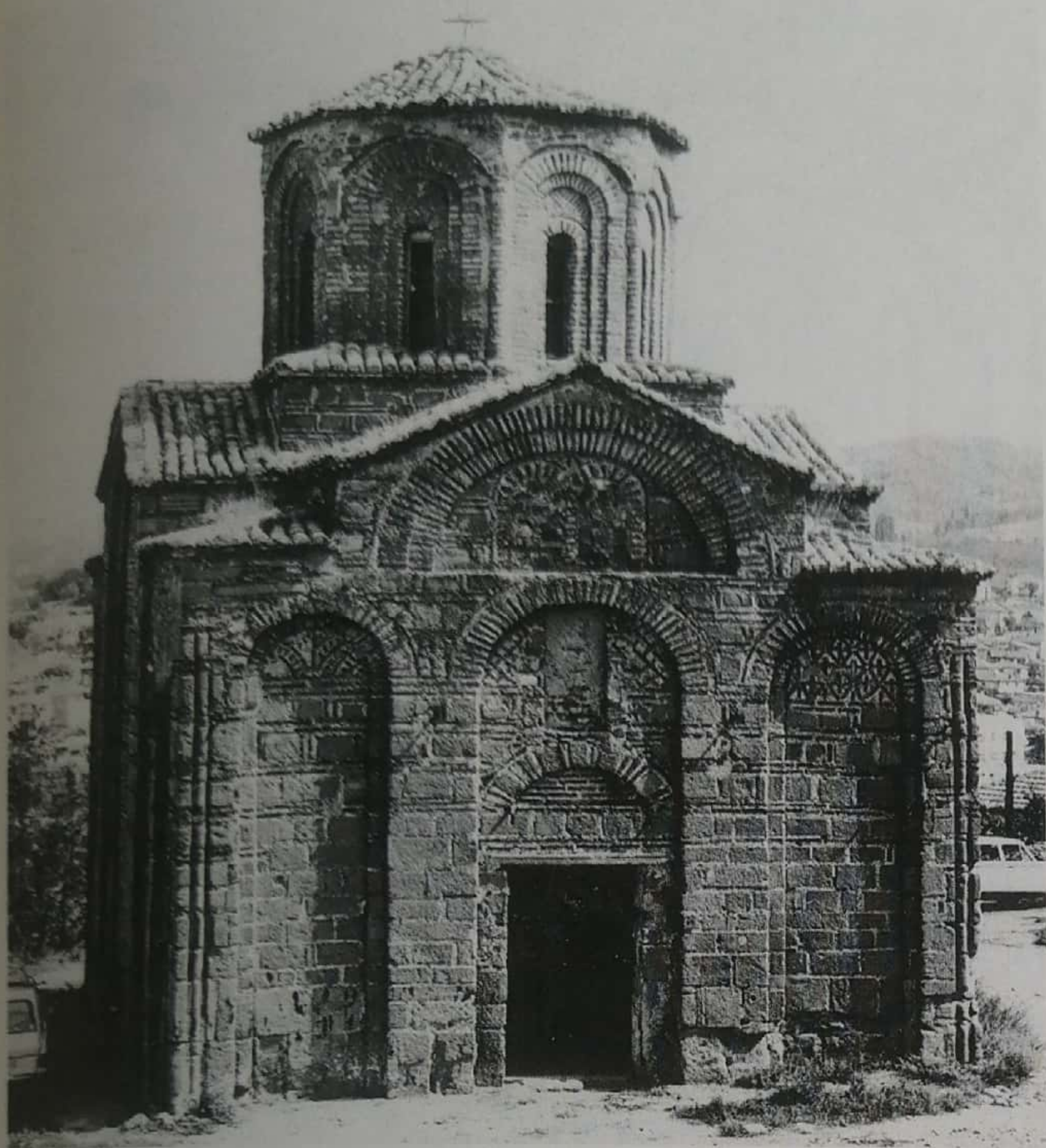
491. Љуботен, Св. Никола, источна страна

492. Љуботен, Св. Никола, подужни пресек и основа

⁹⁹ Ж. Татић, *Архитектонски споменици у Скопској Црној Гори 2. Љуботен*, ГСНД II (1927), 93–108.

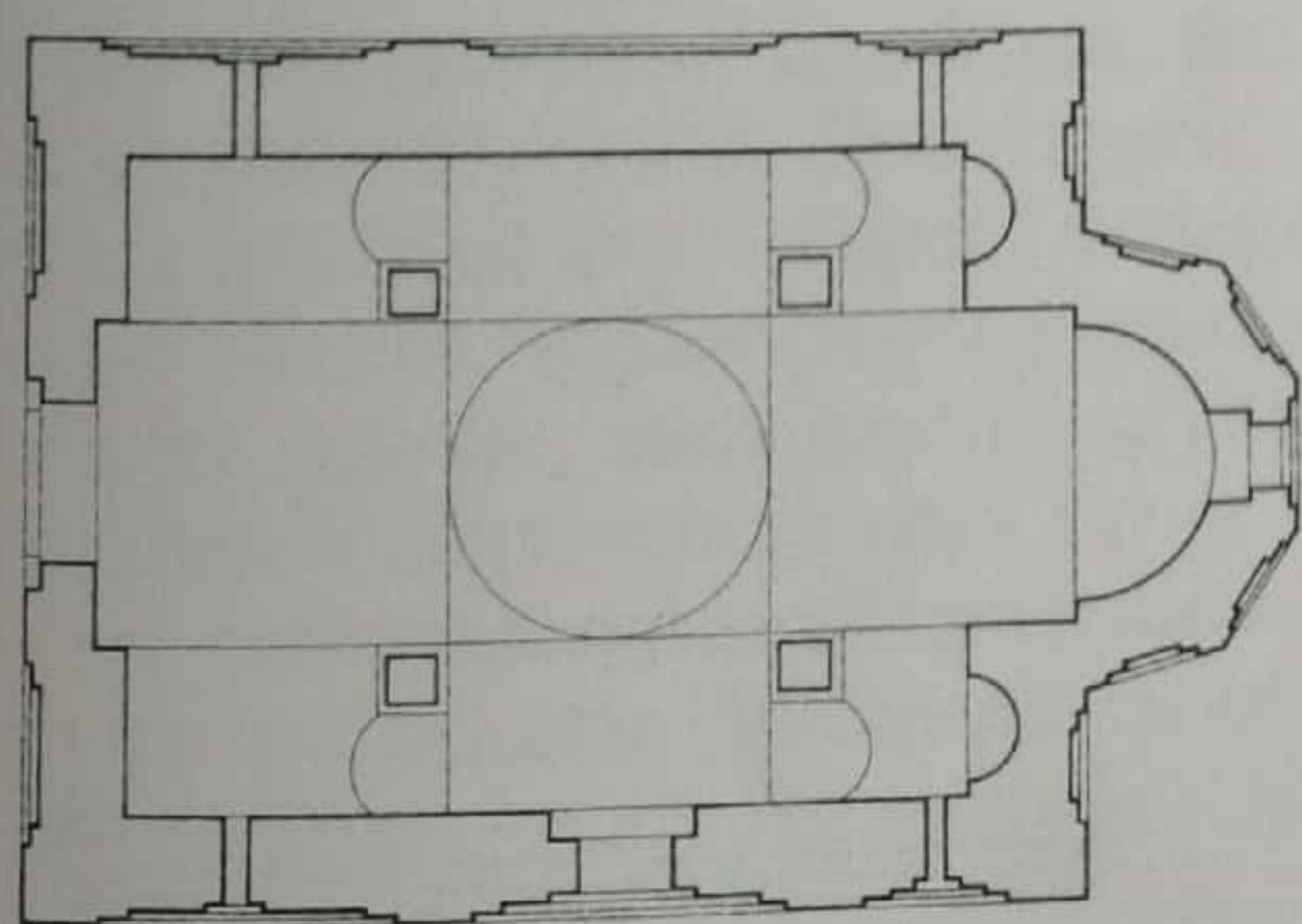
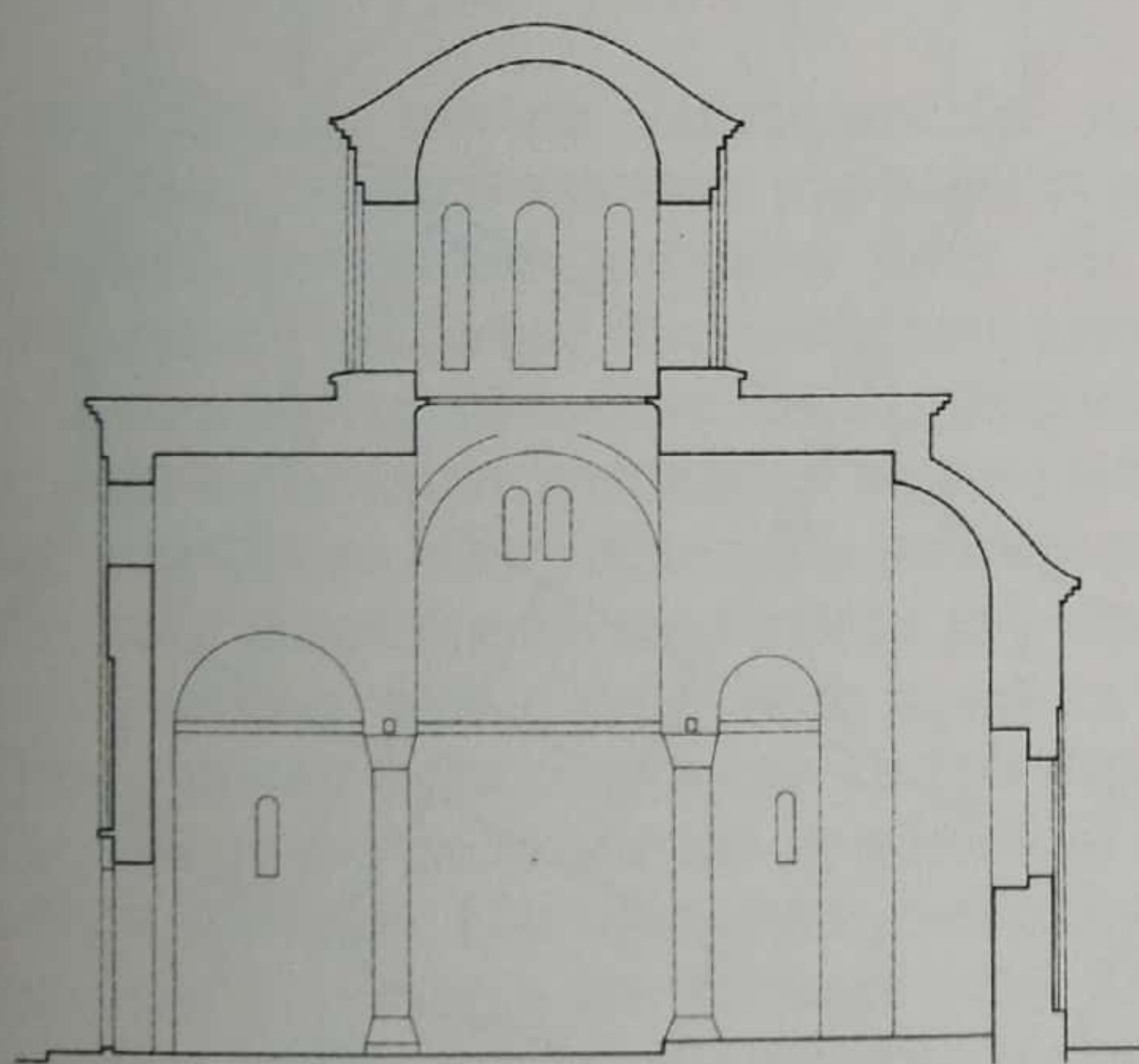
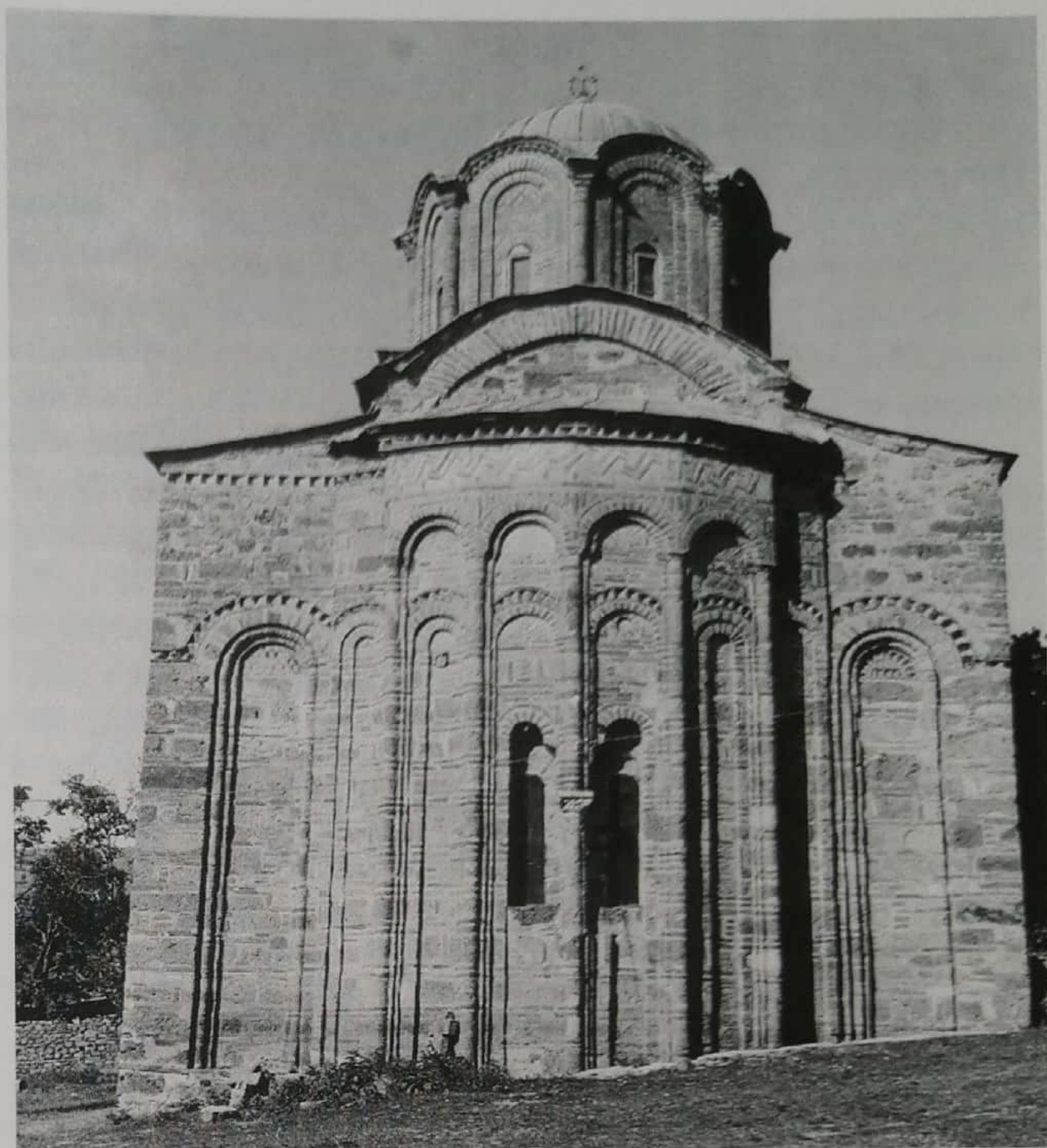
¹⁰⁰ П. Миљковић – Пепек, *Црква Св. Спаса во село Кучевиште - Скопско*, in *Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија I*, Скопје 1975, 417–421.

493. Штип, Св. Арханђел Михаило, изглед са запада

494. Штип, Св. Арханђел Михаило, подужни пресек и основа

495. Лесново, Св. Арханђел Михаило, источна фасада

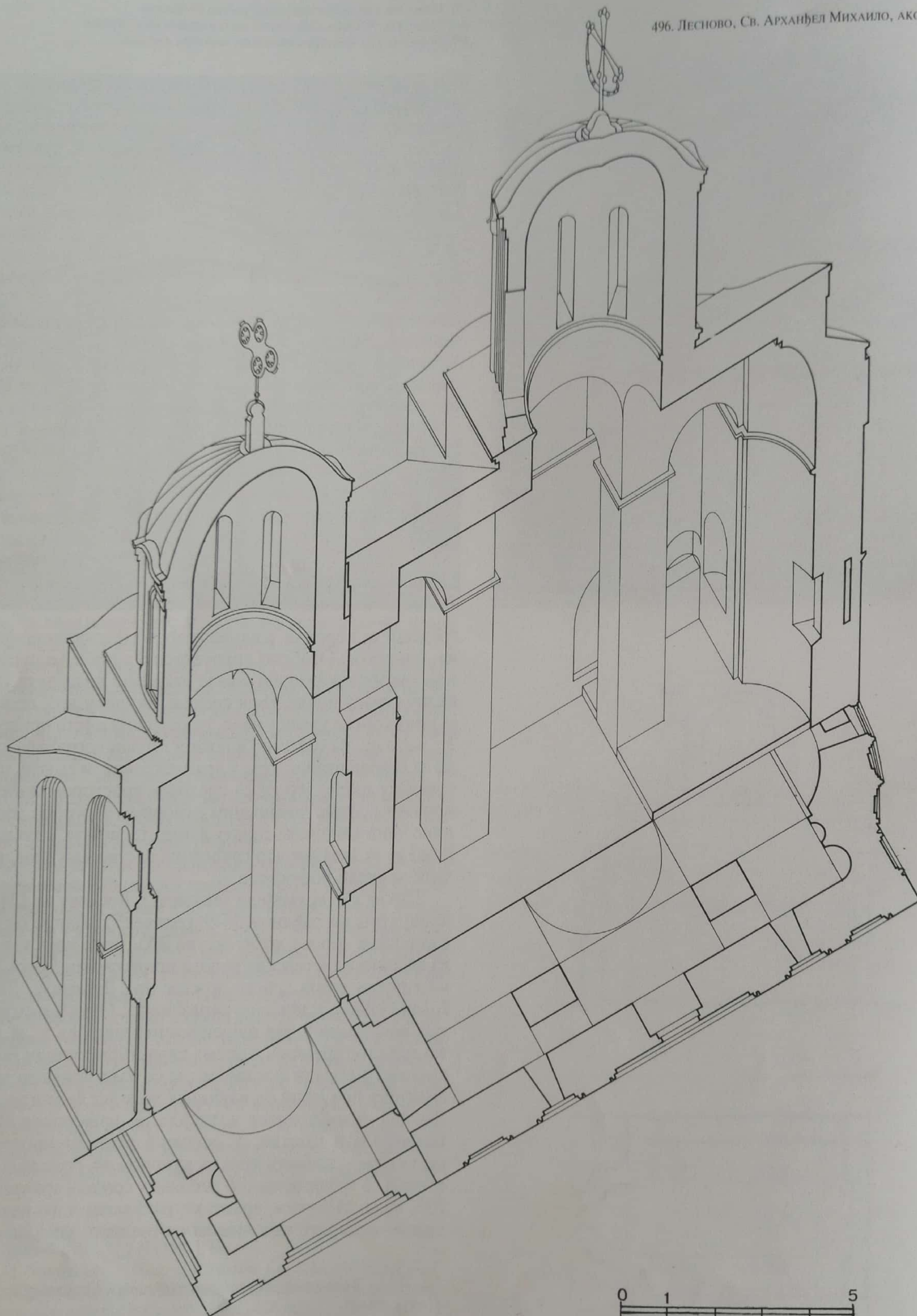

градског су порекла, а начин грађења фасадних површина, епирског. Особено архитектонско решење представља такође просторија која је накнадно подигнута уз западну страну цркве. Њен средњи, најшири део, простор је кроз који се улази у наос, па отуд има место припрате. Уз њега су, на северној и јужној страни дограђене капеле за сахрањивање, које у архитектонском смислу представљају нише, јер су са средњим простором повезане широким лучно завршеним отворима. Посебан део целине чини капела на спрату изнад „припрате“. Закључићемо да је западни део грађевине настао као плод нарочите замисли поручиоца.

Црква Св. арханђела Михаила у Леснову из 1341, са припратом дограђеном 1349. године¹⁰¹, један је од оних споменика српске архитектуре XIV века чији ктитори из високих властеоских редова прате својим задужбинама снажан успон српске државе под Душаном. Деспот Јован Оливер један је од најмоћнијих. Отуд и његова задужбина улази у ред најрепрезентативнијих дела архитектуре тог времена, а према карактеристичним појединостима у обради фасада, може се закључити да је њен архитекта био један од најбољих до којег се могло доћи. Његова обавештеност потицала је, највероватније, из Цариграда и Солуна. У основној замисли простора и структуре – уписани крст са куполом на ступцима – представља се традиционално решење у српској архитектури XIV века. Међутим, архитектура фасада и накнадно сазиране припрате са куполом на средини, упућује на со-

¹⁰¹ Ђ. Бошковић, *Белешке са илустрацијама*, Старица 3 сер., VII (1932), 88–95.

496. ЛЕСНОВО, Св. Арханђел Михаило, аксонометрија

497. ЛЕСНОВО, СВ. АРХАНЉЕЛ МИХАИЛО, ИЗГЛЕД С ЈУГОЗАПАДА

лунске и цариградске изворе. Припрата би, по својим двојним отворима, пре одговарала цариградским решењима. Изразито солунског порекла била би апсида, споља осмострана. На облике у византијској престоници упућују и прислоњене колонете на фасадама. Нижи украсни лукови на Леснову изграђени су и на источној и на бочним странама до исте висине. Са добрим разлогом се на основу тога може претпоставити да је у питању архитектонско решење чији је узор било једно од оних дела код којих је црква била окружена са три стране тремовима. Висина нижег реда arkada приближно би одговарала висини тремова. Настављајући, по размерама и укупној структури, решења претходних дела XIV века, лесновска црква представља дело искусне и префињене архитектонске обраде спољних површина и отмених пропорција својствених у целини српској архитектури класичног раздобља.

Скупини истакнутих властеоских задужбина припада црква Св. Ђорђа у Полошком, код Кавадара у Македонији. Маузолеј деспота Јована Драгушина, полубрата краља Душана, саграђена је у четвртој деценији XIV века.¹⁰² Особена је целина. Једнобродна једнокуполна грађевина, издужене основе, има одговарајућу развијену структуру у средњем делу, изнад кога стоји купола. Тај је део наглашен у општем изгледу грађевине, у облицима образује постоље куполе. Фасада носи обележја позновизантијске престоничке архитектуре. Зидане у ре-

довима камена и опеке не поштује строг ритам, међутим, пажљиво су изведени украсни лукови. Средњи део бочних фасада је одређен поткуполним простором, источни и западни носе по два различита појаса украсних лукова. На одговарајући начин су обрађене површине споља тростране апсиде и осмостраног тамбура куполе. У погледу стила, особене су на фасадама прислоњене колонете кружног пресека, тестерасти венци, као и мотив окулуса уоквиреног радијално постављеном опеком или слично урађене розете.

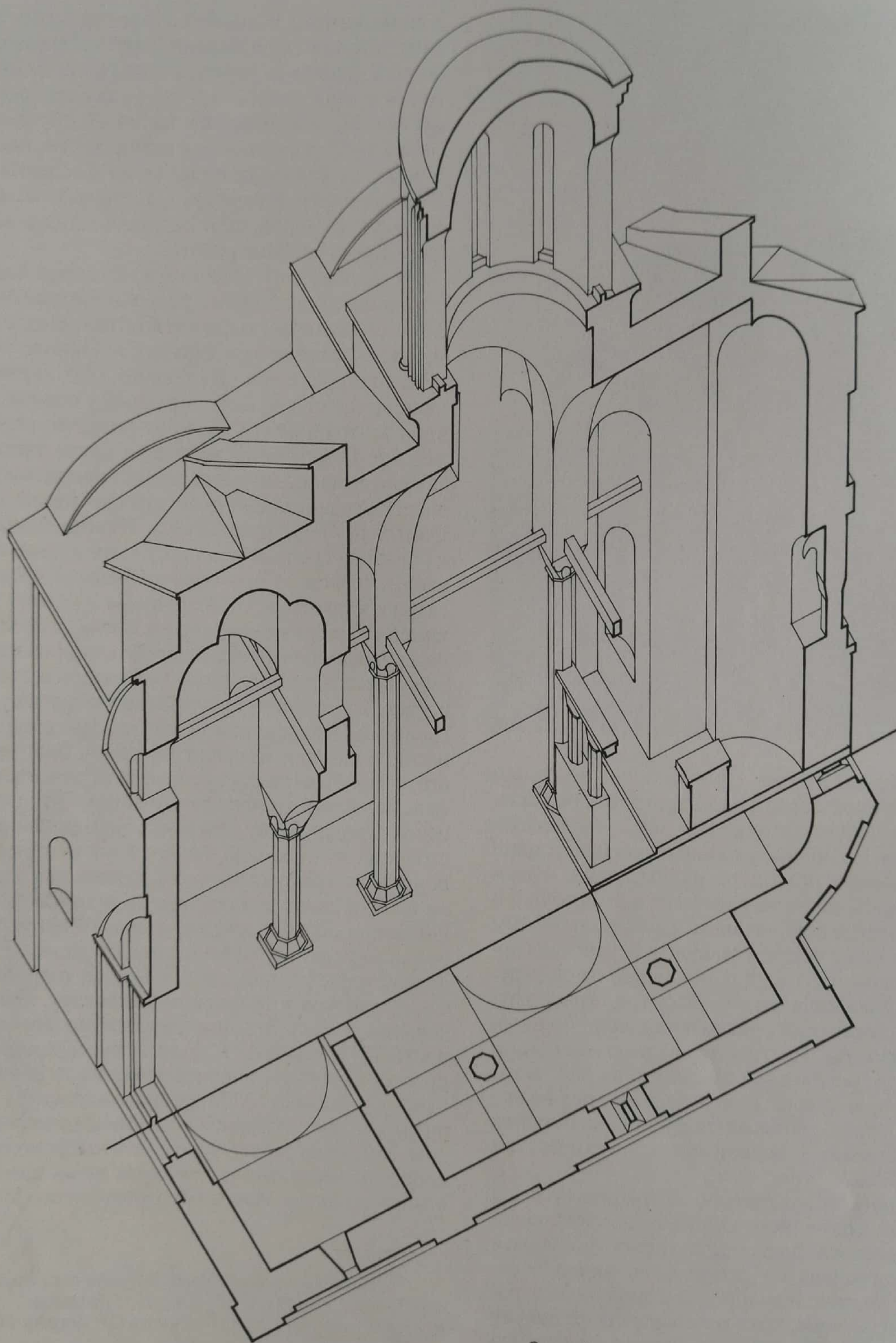
У делима најугледнијих властелина настављају се у основним концепцијама решења њихових претходника. Тако се спонтано одржава континуитет у битним елементима архитектуре. Црква Св. Николе у Псачи кнеза Паскача, приложена Хиландару 1355. године,¹⁰³ по концепцији простора, јасно видљивој у основи, понавља цркву Св. Арханђела у Леснову, у нешто скромнијим размерама. При томе је лесновска црква узета као целина заједно са накнадно саграђеном припратом, па је изостављен западни зид који је одвајао цркву од припрате. Очигледно је да је црква Св. Николе првобитно имала кубе изнад средњег дела наоса, па и тиме понавља елевацију Леснова. Скромније грађена од лесновске цркве, садржи карактеристична решења у начину зидања – ред камена се смењује са два реда опеке, у двостепеним слепим аркадама на фасадама и облику прозора. У архитектури фасада асиметрична композиција говори, с једне стране, да је одиста био у питању образац у којем су две грађевине гледане као једна, и с друге стране, да било ономе ко је пројектовао грађевину, било некој околности у току извођења треба приписати одсуство правог смисла за симетричну композицију. То је очигледно на основу увида у једну од бочних фасада: своје логично место нема ни лук који би требало да представља чело попречног крака крста испод куполе над нартексом, као ни велика слепа аркада чије би место морало да буде у попречној осовини куполе наоса. Мањи украсни лукови понављају одговарајуће лесновске лукове. На концепцији простора, сличној оној у Псачи, саграђена је црква Св. Димитрија у Марковом манастиру. Њену изградњу започео је краљ Вукашин, а завршио његов син Марко, после 1371. године.¹⁰⁴ У поменутој концепцији однос простора наоса и припрате приближан је одговарајућем односу у Леснову. У Марковом манастиру такође су у питању куполе; до данас је очувана купола са осмостраним тамбуром изнад наоса, а постојећа калота изнад припрате вероватно је заменила њену првобитну куполу. Градитељ поузданог образовања умео је на прави на-

¹⁰² Исти, *Извештај и крајке белешке са илустрација*, Стари-нар 3. сер., VI (1931), 183–186; Ц. Грозданов – Д. Ђорнаков, *Историјски поријекли у Полошком* (I), Зограф 14 (1983), 64–65.

¹⁰³ К. Томовски, *Конзервација цркве манастира Псаче*, ЗЗСК 14 (1963), 39–44.

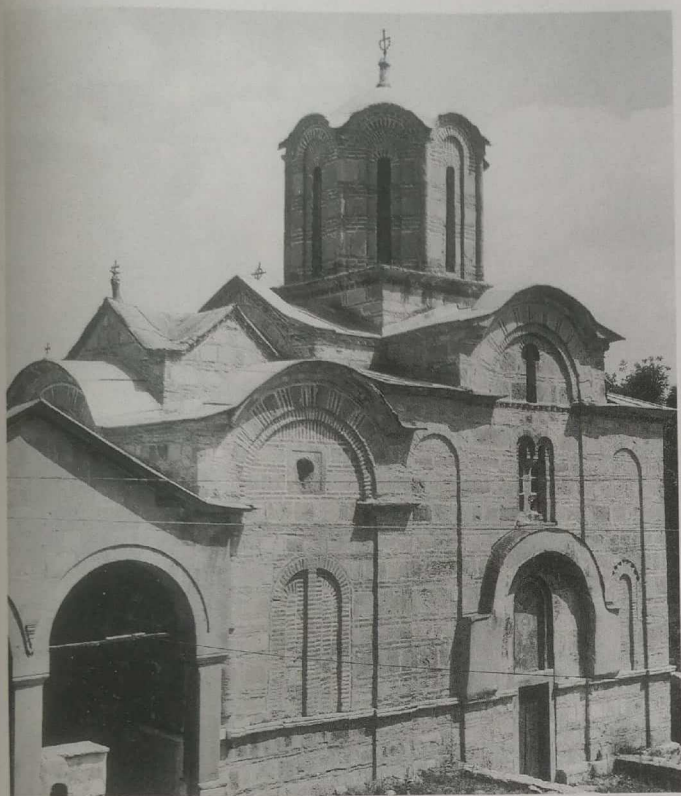
¹⁰⁴ Л. Мирковић – Ж. Татић, *Марков манастир*, Нови Сад 1925.

498. МАРКОВ МОНАСТИР КОД СКОПЈА, Св. ДИМИТРИЈЕ, АКСОНОМЕТРИЈА

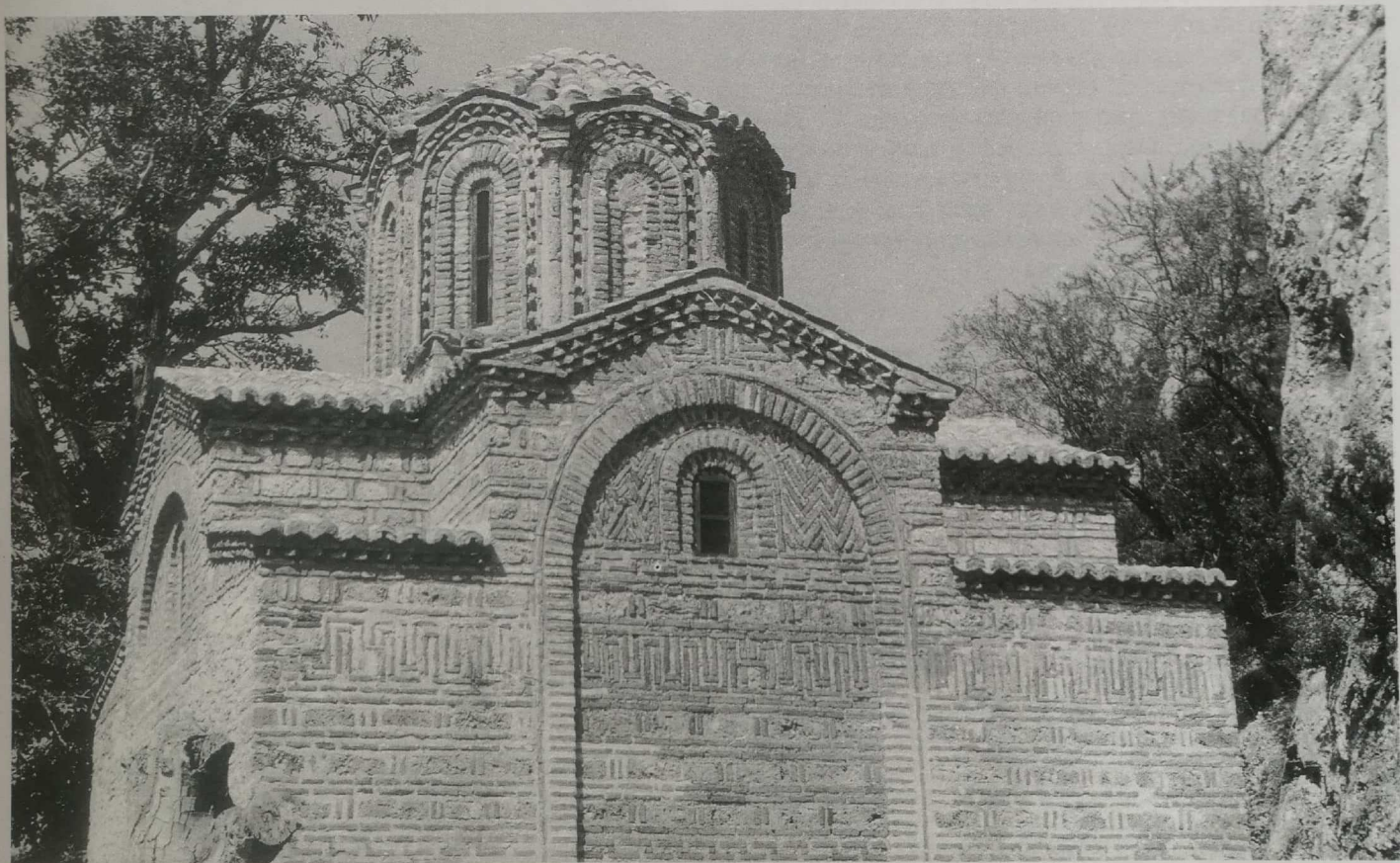

0 1 5

499. МАРКОВ МОНАСТИР, КОД СКОЉА, Св. ДИМИТРИЈЕ, ИЗГЛЕД С ЈУГОЗАПАДА
500. ЗАУМ, НА ОХРИДСКОМ ЈЕЗЕРУ, ЦРКВА БОГОРОДИЦЕ, ИЗГЛЕД С ЈУГА

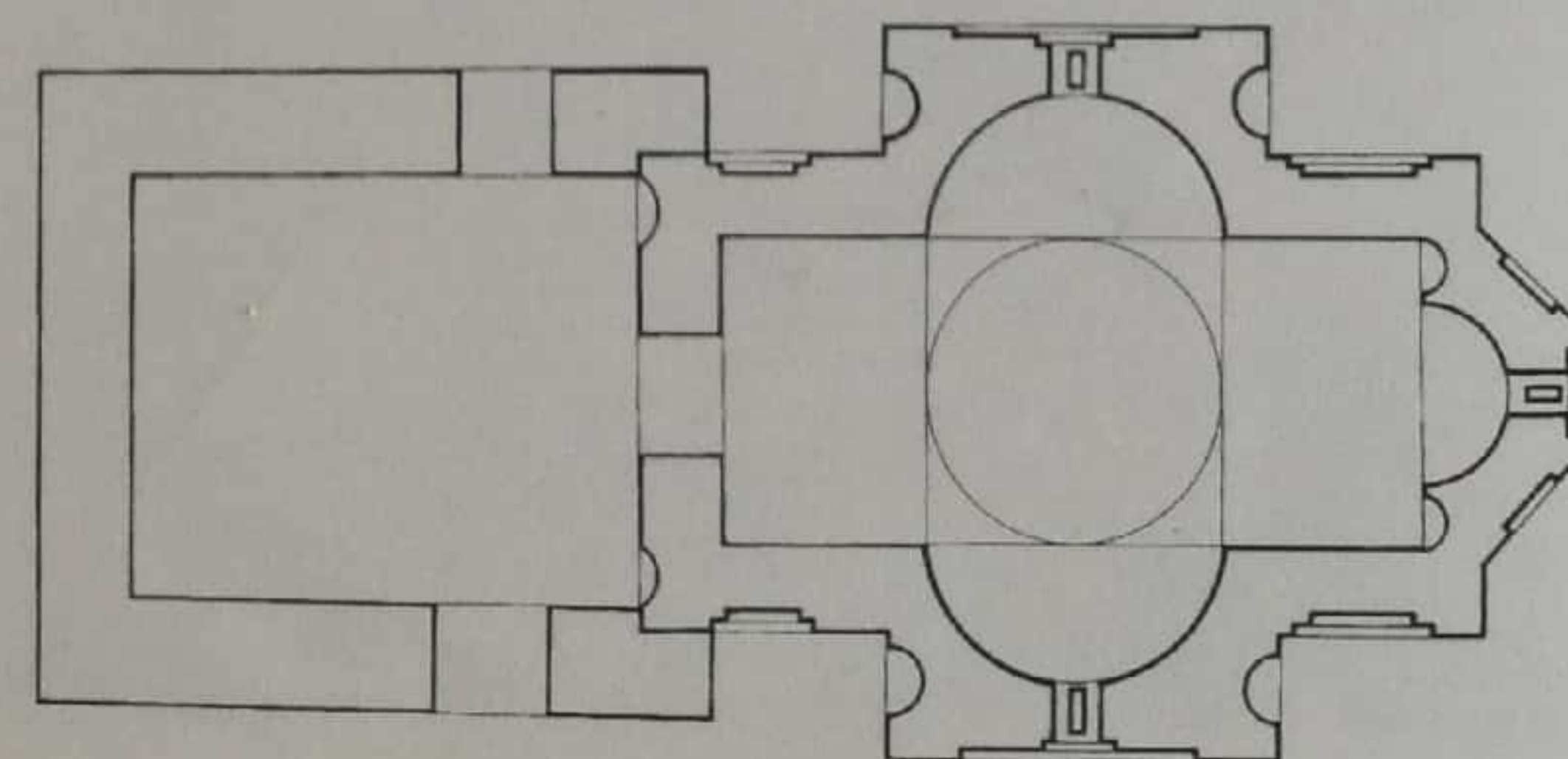
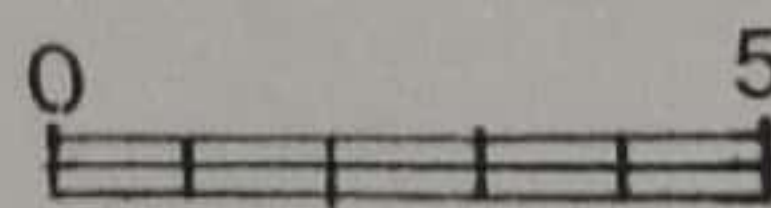
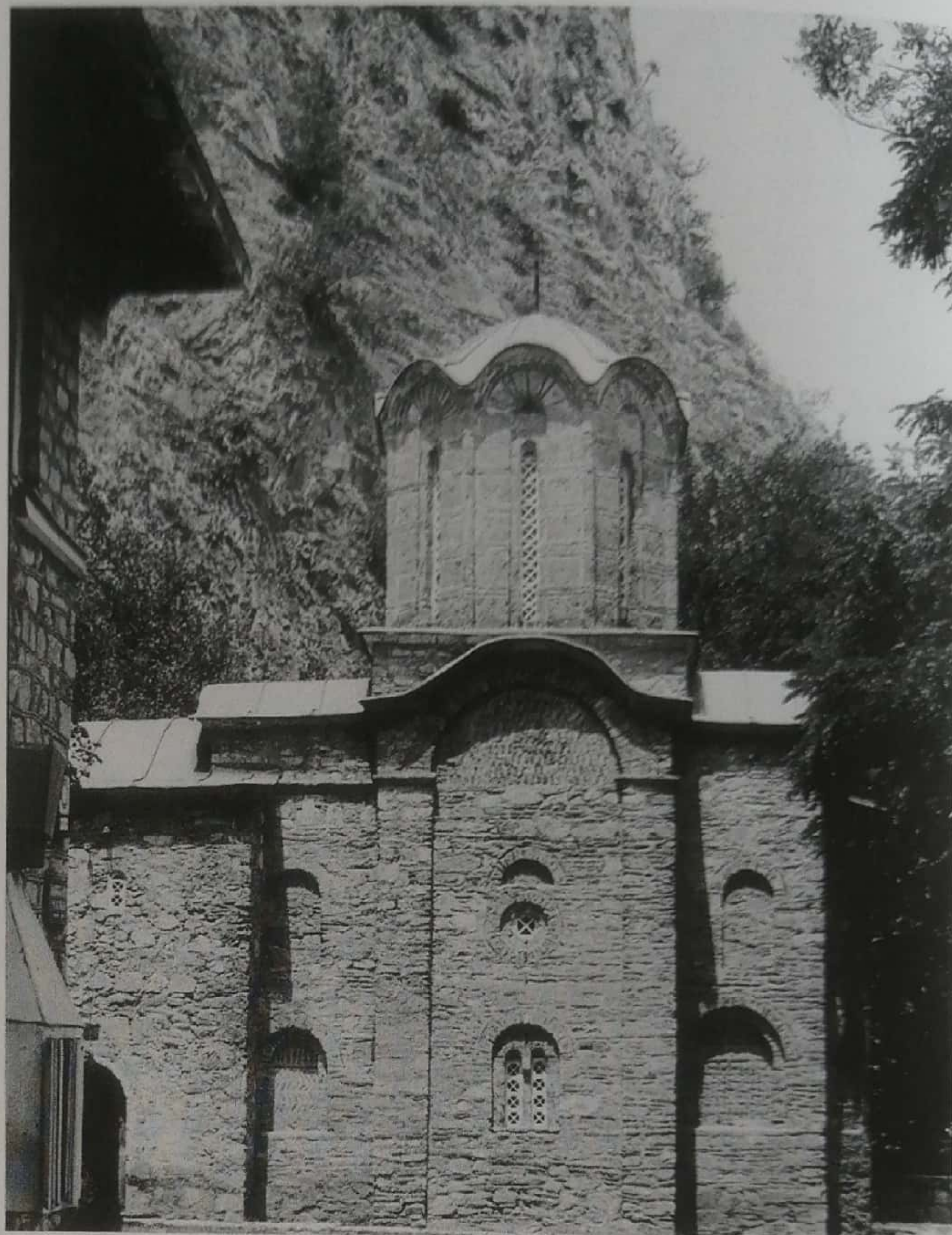
чин да усмери добру вољу сразмерно моћног ктитора ка решењима која целини цркве дају високу архитектонску вредност. Осмострана купола и споља тространа олтарска апсида, као и сразмерно затворени зидови, повезују ову цркву са оним током византијске архитектуре који је ближи такозваној провинцијској традицији. По начину зидања, у слојевима од по једног реда камена и два или више редова опеке, и по двоспратним украсним нишама на апсиди, црква је ближа престоничкој традицији. Треба нагласити да је архитектура фасада урађена у најбољој традицији оних решења која су настала у средњовизантијском раздобљу, тако да бисмо фасаде Марковог манастира могли узети у обзир за пример академског решења. Пиластри тачно одговарају унутрашњој структури грађевине, и то и наоса и припрате; лукови који их спајају симетрични су, одговарају такође унутрашњој структури и геометријски су беспрекорно изведени. Као изузетан елеменат пажљивог рада пројектанта треба поменути следеће украсне нише испод бифора на средини наоса и испод прозора на бочним странама припрате. У питању су такође строго симетричне композиције којима се одржава геометријска равнотежа вертикала. Академском поступку градитеља треба приписати и места која су одређена за керамопластични украс. То су површине горњег реда украсних ниша на апсиди, у извесном смислу и лунете великих лукова испод куполе наоса.

На традицији епирске архитектуре која се исказала у Охриду на Св. Јовану Канео и на Богородици Перивлепти, за кесара Гргура, брата Вука Бранковића саграђена је 1361. године у Зауму, на обали Охридског језера, црква посвећена Богородици.¹⁰⁵ У познатој схеми уписа-ног крста са куполом постављеном на четири стуба, ол-тарски простор није издвојен, али је источни травеј цр-кве дужи од западног. Полукружна апсида изнутра, тро-страна споља, и две бочне нише у источном зиду реше-ње је које понавља претходне грађевине XIV века. У спољном изгледу, са осмостраним тамбуром куполе на врху, облици истичу крстообразну структуру горње кон-струкције, али су на фасадама наместо пиластера, који би требало да покажу унутрашњу структуру доње кон-струкције, изграђене плитке полукружно завршене ни-ше које наговештавају ту структуру. У спољном изгледу цркве истиче се систем декоративне обраде. Смењују се, у слојевима, појасеви керамопластичног украса са поја-севима мешовитог зидања. Треба опазити да то зидање није ћелијасто. И у хоризонталном и у вертикалном сми-слу правоугаони комади камена уоквирени су са по два реда опеке. Као једнокуполне грађевине сажете основе подигнуте су на Трески властеоске задужбине, црква манастира Матке, око 1371. године, црква Св. Андрије за Андреаша, сина краља Вукашина, 1389. и црква Св. Николе у Нири.¹⁰⁶ За концепцију све три грађевине ка-рактеристичан је једнобродан наос, код којег је средњи травеј већи од источног и западног. Изнад њега је купо-ла. Црква Св. Андрије издваја се у тој скупини бочним конхама и фасадама. У обради фасада истакнута су два појаса слепих ниша, ритмично распоређених. Особеност њених фасада је такође уски средњи појас у малтеру на којем је исписана повеља. Триконхосна основа и две зо-не у обради фасада говоре да је задужбина Андреашева подигнута у концепцији оних схватања архитектуре на којима се гради моравски стил.

501. Андреаш, Св. Андрија, изглед с југа

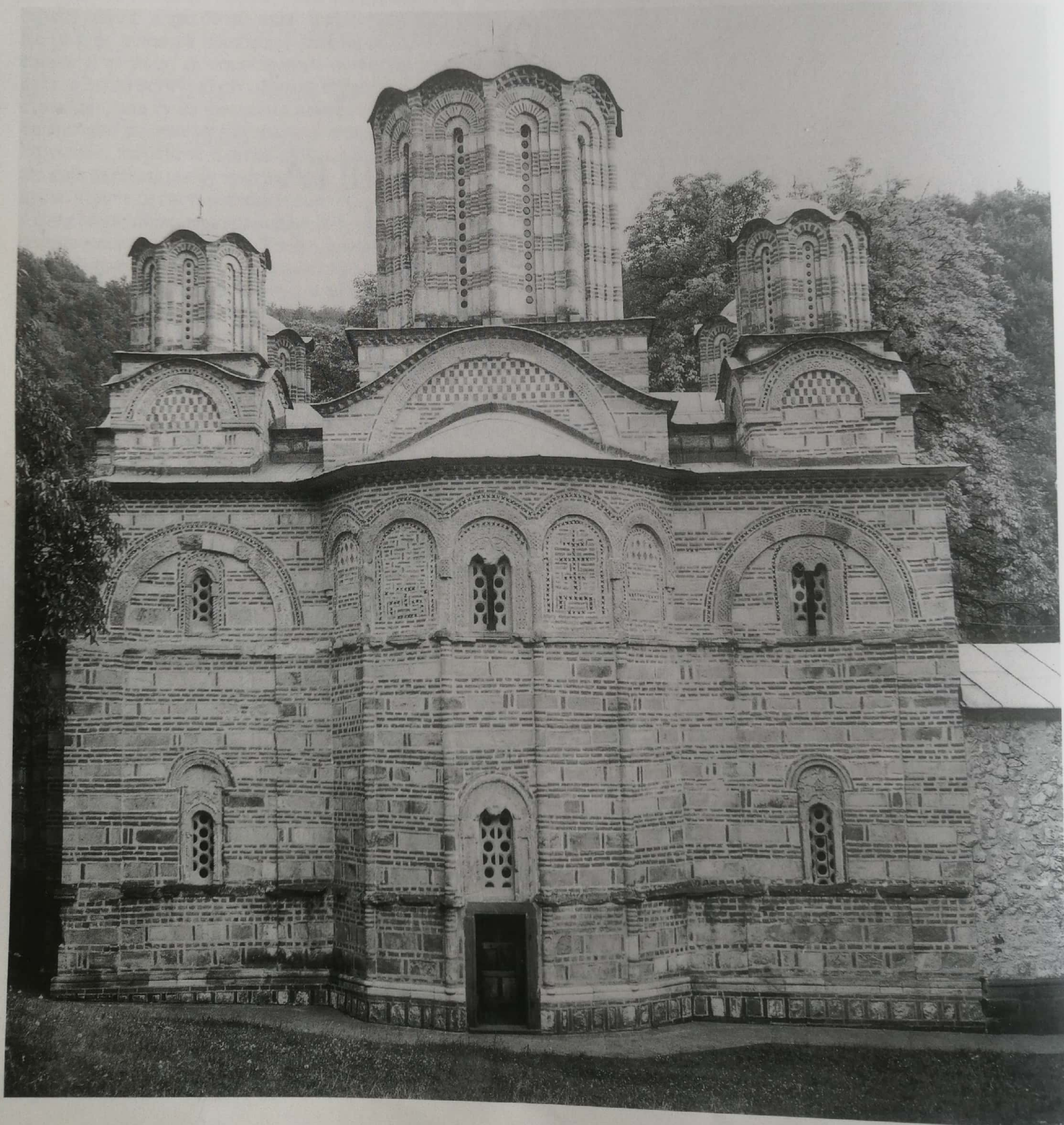
502. Андреаш, Св. Андрија, подужни пресек и основа

¹⁰⁵ М. Злоковић, *Сцаре цркве у области Пресије и Охрида*, Старице 3 сер., III (1925), 141–143; Ђ. Бошковић – К. Томовски, *Средновековна архитектура во Охрид*, Зборник на трудови, Охрид 1961, 67.

¹⁰⁶ За Матку в.: А. Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура*, сл. 263. на стр. 164, за Андреаш: Ж. Татић, *Трагом велике прошлости*, 191–206; J. Prolović, *Die Kirche des heiligen Andreas an der Treska*, Wien 1997; К. Томовски, *Beitrag zur Geschichte der Kirche des Hl. Nikolaus Šiševski*, Actes du XIIe Congrès International d'études byzantines III, Београд 1964, 392–393.

503. Раваница, црква Вазнесења, изглед са севера

Моравска Србија

Последња стилска скупина у архитектури средњовековне Србије, позната под називом Моравска школа, развила се у последње три деценије XIV и у првој половини XV века.¹ Хронолошки гледано моравска школа се образује при крају вишевековног трајања оне уметности коју у најширем смислу називамо византијском. Као уметнички покрет прекинута је падом Смедерева (1459), једног од последњих слободних градова византијске цивилизације. Битно друкчија обележја у односу на претходна збивања у српској и, истовремено, у византијској архитектури јесу: општи изглед целине и њена унутрашња хармонија, архитектура фасада и обрада фасадних површина. Све то чини основ за закључак да архитектура моравске школе представља праву и последњу обнову у византијском уметничком свету.²

Израсла из претходног градитељског стварања Србије, моравска архитектура продужава његова просторна решења у варијантама развијеног и сажетог уписаног крста са куполом. Тој концепцији су, под утицајем светогорске архитектуре, додате само бочне конхе које у погледу намене и облика прихватају општу светогорску праксу грађења триконхоса. У горњој конструкцији и њеној субструкцији моравска архитектура такође наставља склоп који је био уобичајен у архитектури Србије XIV века. Спољњи облици на познат начин прате унутрашњу структуру грађевине; куполе на кубичним постолима такође су у српској градитељској традицији.

Изграђена на конструктивном, занатском и уметничком искуству византијског света, Моравска школа је

остварила нове целине у новим облицима; особене, способне по битним својствима да старом уметничком организму отворе пут даљег стваралачког трајања. Својства су јој: правилан ритам основног просторног распореда, поуздан конструктивни склоп, тражена хармонија у облицима и концепцијама волумена и архитектуре површина и отвора, и то по изворним схватањима средњовизантијске архитектуре. Релеф и боја на фасадним површинама нове су вредности.

Композиција волумена и архитектуре фасада заслужују највећу пажњу. Горњи део грађевине – њена „пета фасада“ – на непосредан начин открива просторну и конструктивну структуру, одиста по начелима средњовизантијске архитектуре, а чела сводова и лукова као и површине испод њих обрађују се као репрезентативни делови архитектуре. Фасаде, држећи се ритма унутрашњих површина по вертикали су смишљене у три зоне. Две средње границе зона релефно су обележене венцима. Колонете, пролазећи кроз сва три водоравна слоја на фасадама наоса, односно у непрекинутој дужини на апсидама, носе украсне лукове. Фасаде су обрађене као добро смишљене целине, симетрично и у правилном ритму делова. Зидане, видљиво у два нижим зонама, у строгом је ритму система један ред камена на слоју од три реда опеке. На зидовима наоса украсни лукови прате унутрашње лукове, на конхама су искључиво декоративне природе; међусобно су једнаки и покривају једнаке стране. Тако замишљена поља пролазе кроз све три водоравне зоне које имају прецизно одређен положај у композицији целине. Венац у основи средње зоне носи први ред прозора, а по горњем рубу те зоне чини основу трећег појаса или зоне, чије су површине покривене истим украсом у виду шаховских поља. У њима су розете – прозори, у осовинама поља, на местима по логици структуре простора; по једна на сваком травеју и такође по једна у средњем пољу сваке конхе. Камени релеф покрива све оквире прозора и портале, розете, чела лукова и капители колонета. Највећи део релефне орнаментике је геометријски. Посебну симболику можда носе низови стилизованог крина или палмета. У зрелој фази, у целине се уграђују и фигуралне представе.³

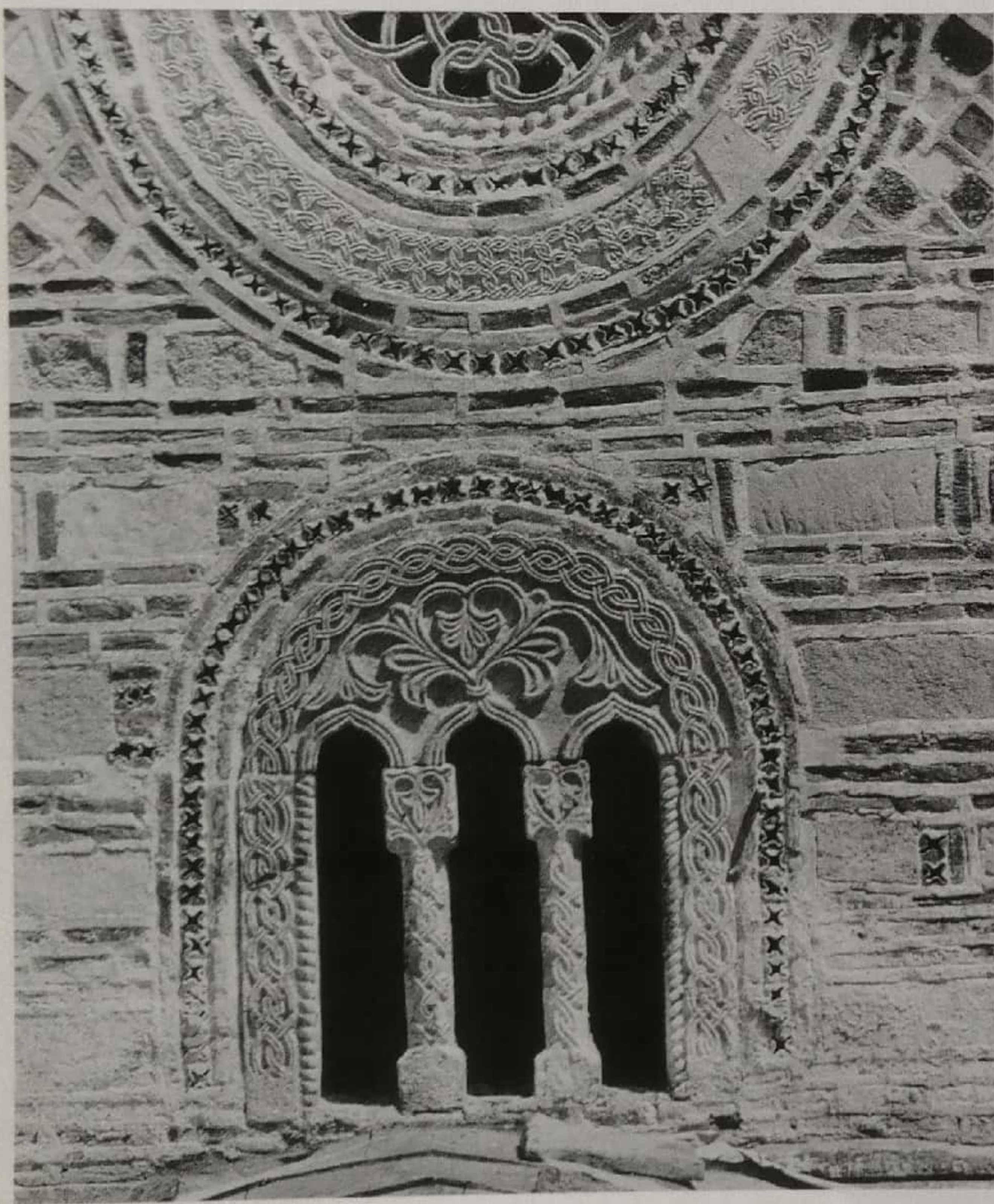
¹ G. Millet, *L'ancien art serbe*, 152–198; А. Дероко, *Монумен-
тална и декоративна архитектура*, 175–239; С. Радојчић, *Срп-
ска уметност у средњем веку*, Београд – Загреб – Мостар 1982,
137–140; Г. Бабић – Ђорђевић – В. Ј. Ђурић, *Полеђи уметности*,
in Историја српског народа, књ. II, Београд 1982, 144–191; V. Ko-
rać, *Izvori Moravske arhitekture*, in Између Византије и Запада,
131–144 (= V. Korać, *Les origines de l'architecture de l'école de la Mo-
rava*, in Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 157–168). Уп.
такође: Моравска школа и њено доба. Научни скуп у Ресави 1968,
Београд 1972; Манастир Ресави. Историја и уметности. Научни
скуп Манастир Манастија и његово доба, Деспотовац, 21–22. 8.
1994, Деспотовац 1995. В. Ристић, *Моравска архитектура*, Кру-
шевац 1996.

² V. Korać, *L'école de la Morava: dernière renaissance dans l'art du
monde byzantin*, in *Byzantium and Serbia in the 14th Century*, Athens
1996, 380–391.

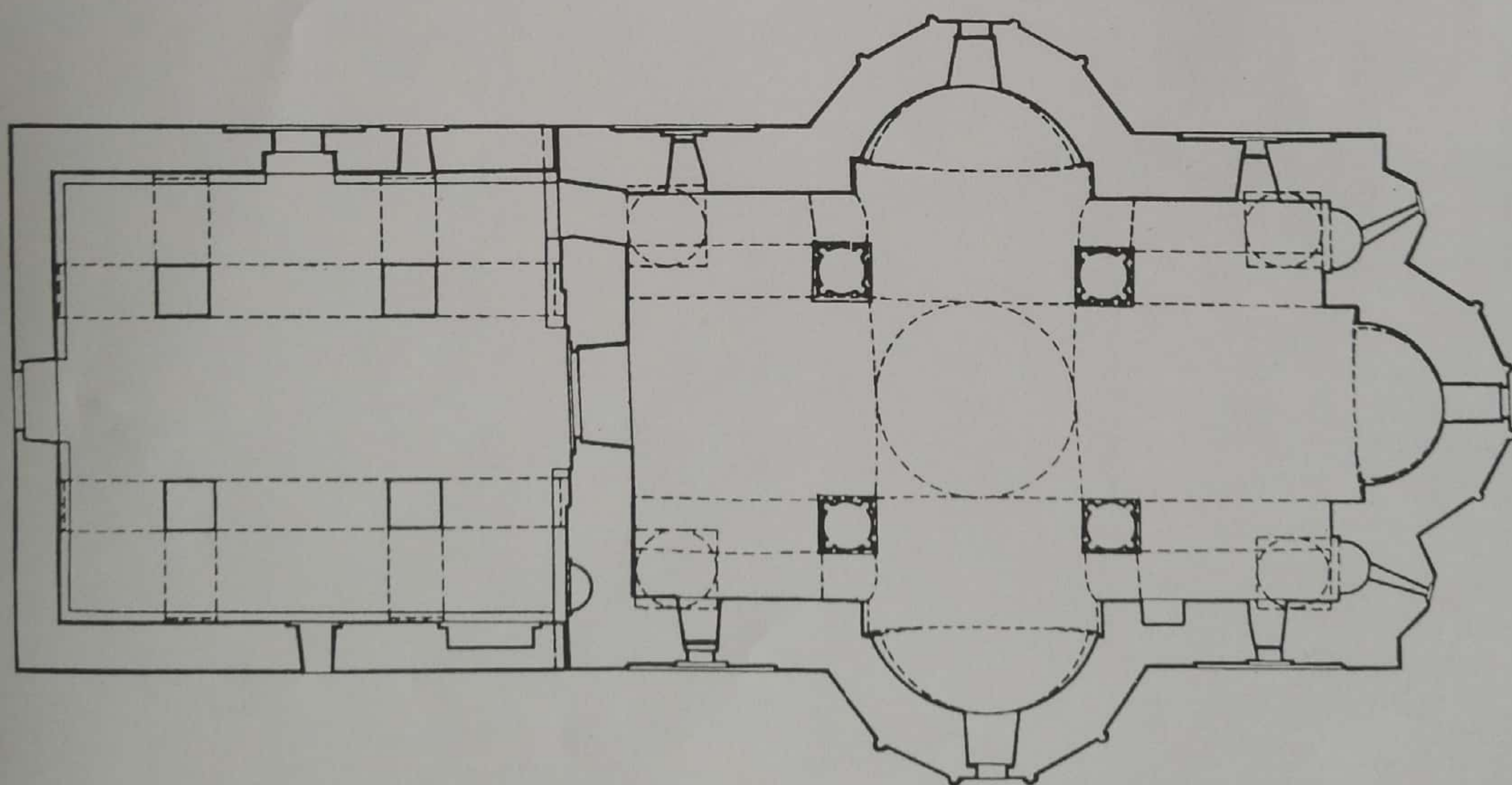
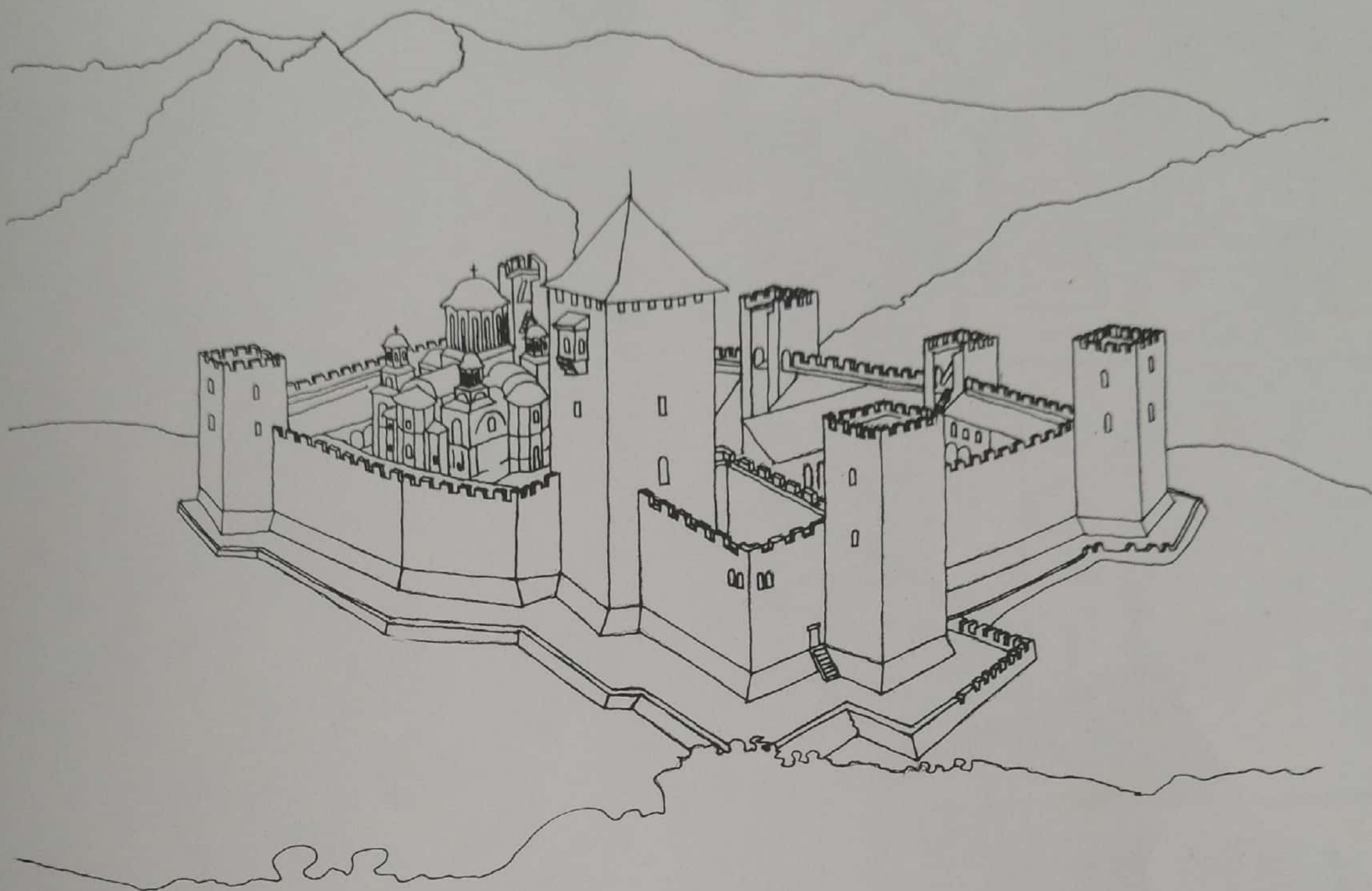
³ В. Ј. Ђурић, *Наслианак грађитељског стила моравске шко-
ле*, ЗЛУМС I (1965), 33–66; Ј. Максимовић, *Српска средњовеков-
на скулптура*, Нови Сад 1971, 117–152; Н. Катанић, *Декоратив-
на камена пластичка моравске школе*, Београд 1988.

504. Раваница, црква Вазнесења, розета западне фасаде
 505. Раваница, црква Вазнесења, трифора у западном зиду

506. Раваница, црква Вазнесења, медаљон у зиду припрате
 507. Раваница, црква Вазнесења, јужна конха, детаљ

508. Манастир Раваница са одбрамбеним зидом, идеална реконструкција
509. Раваница, црква Вазнесења, основа

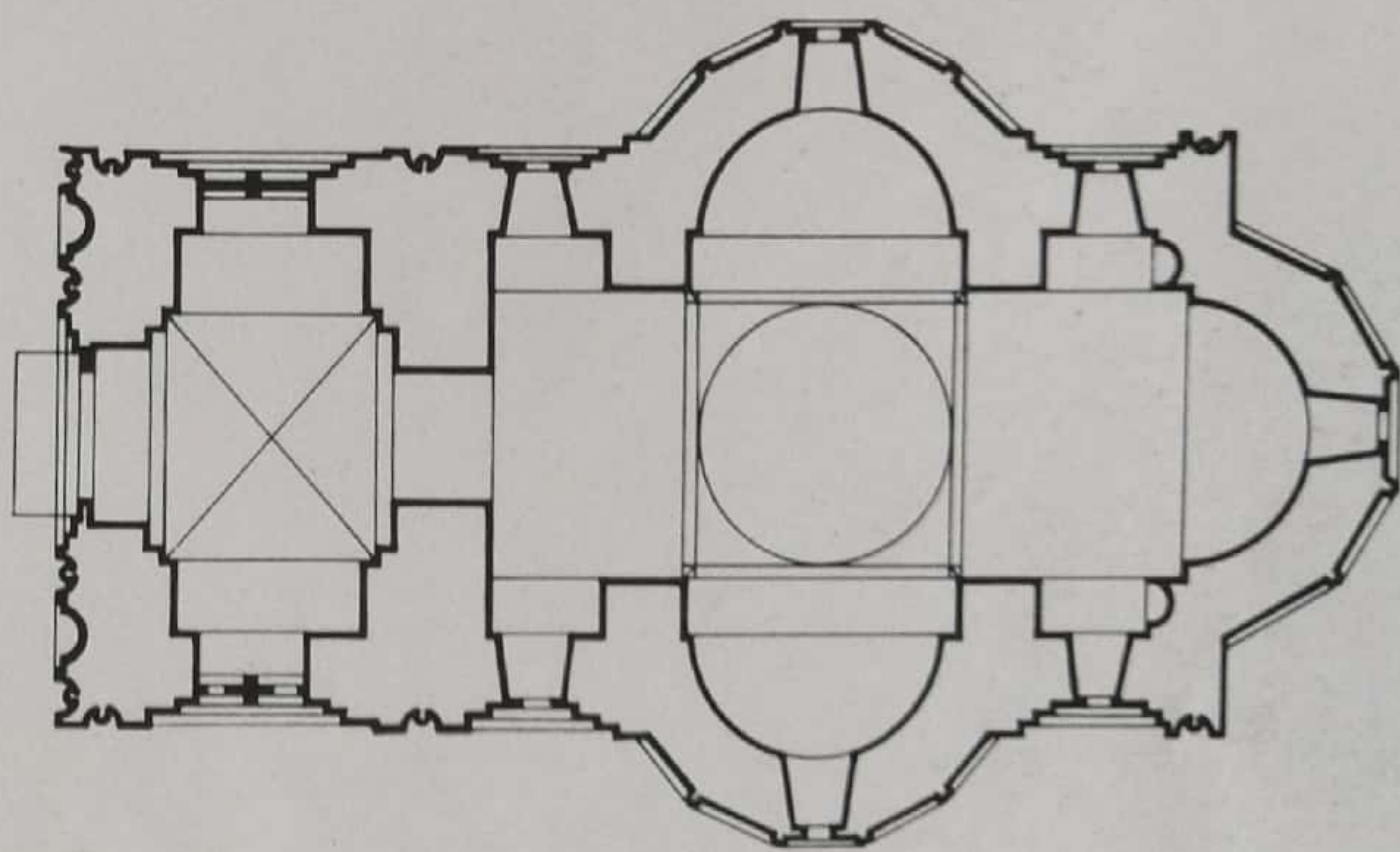
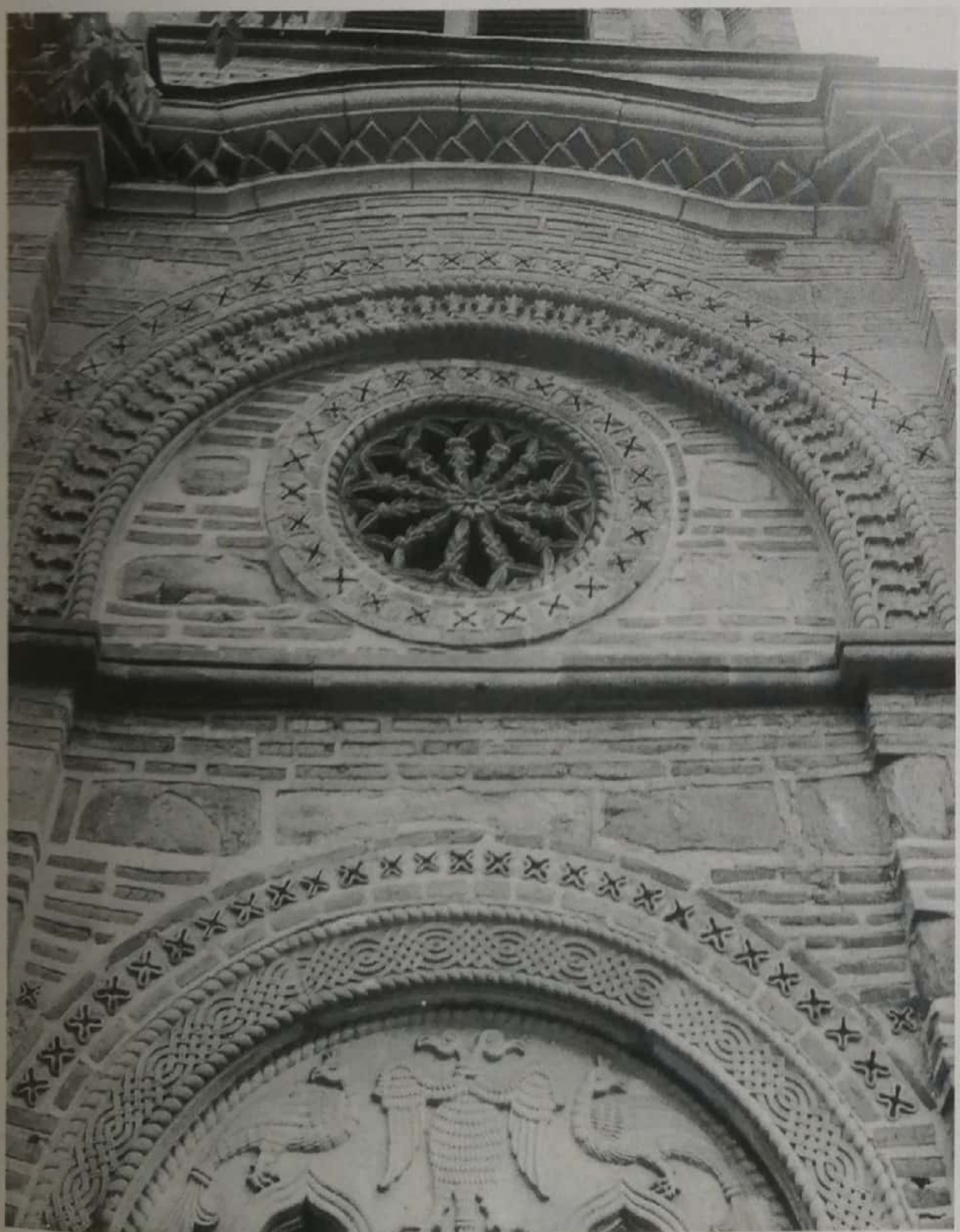

0 1 5 10

510. ЛАЗАРИЦА, Св. Стефан, изглед са североистока

511. ЛАЗАРИЦА, Св. Стефан, РОЗЕТА СЕВЕРНЕ КОНХЕ
 512. ЛАЗАРИЦА, Св. Стефан, СЕВЕРНА ФАСАДА, ДЕТАЉ
 513. ЛАЗАРИЦА, Св. Стефан, ПОДУЖНИ ПРЕСЕК И ОСНОВА

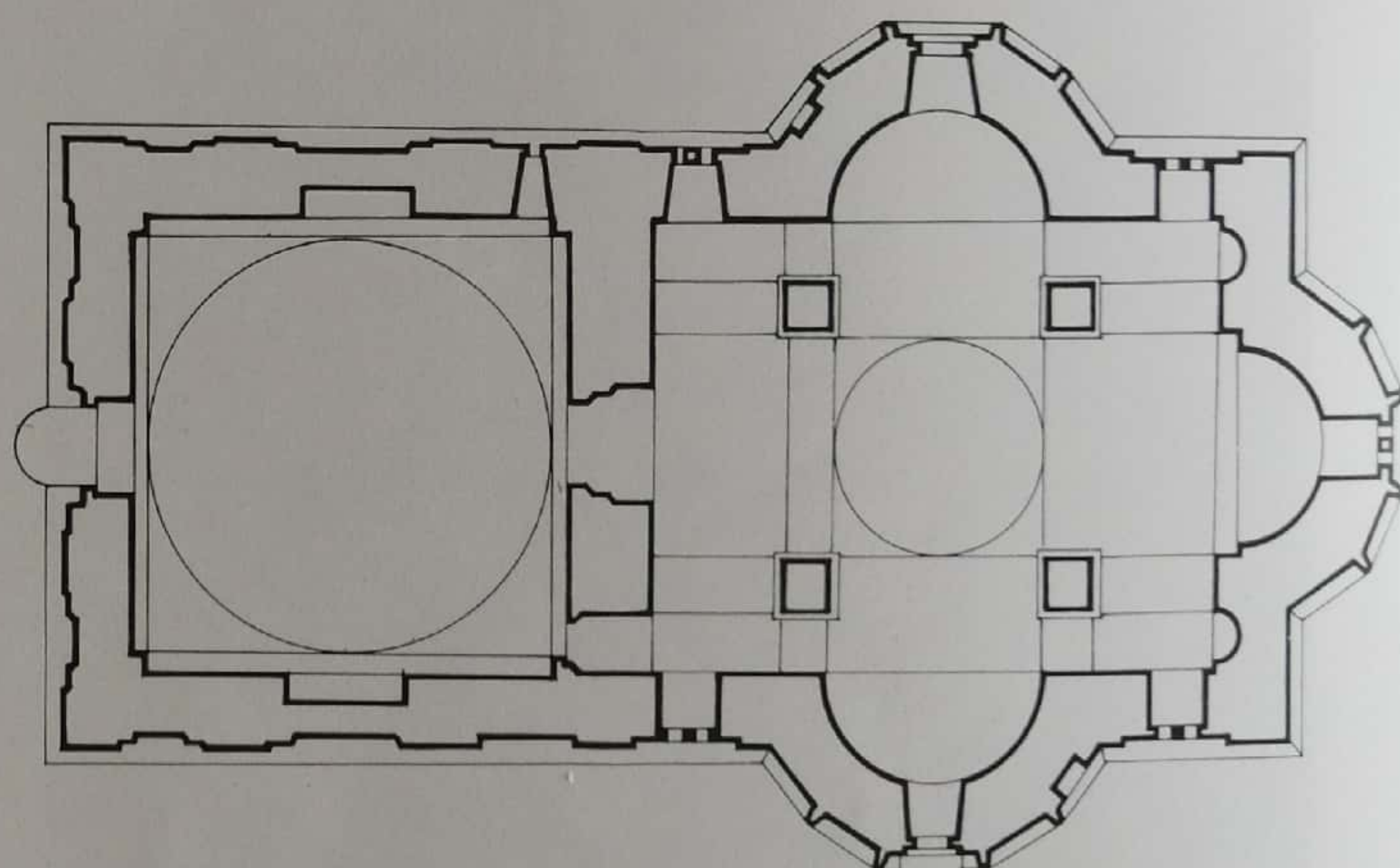
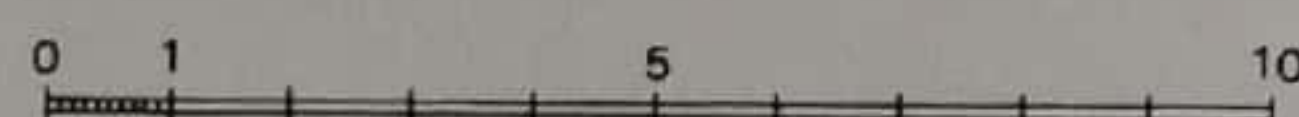
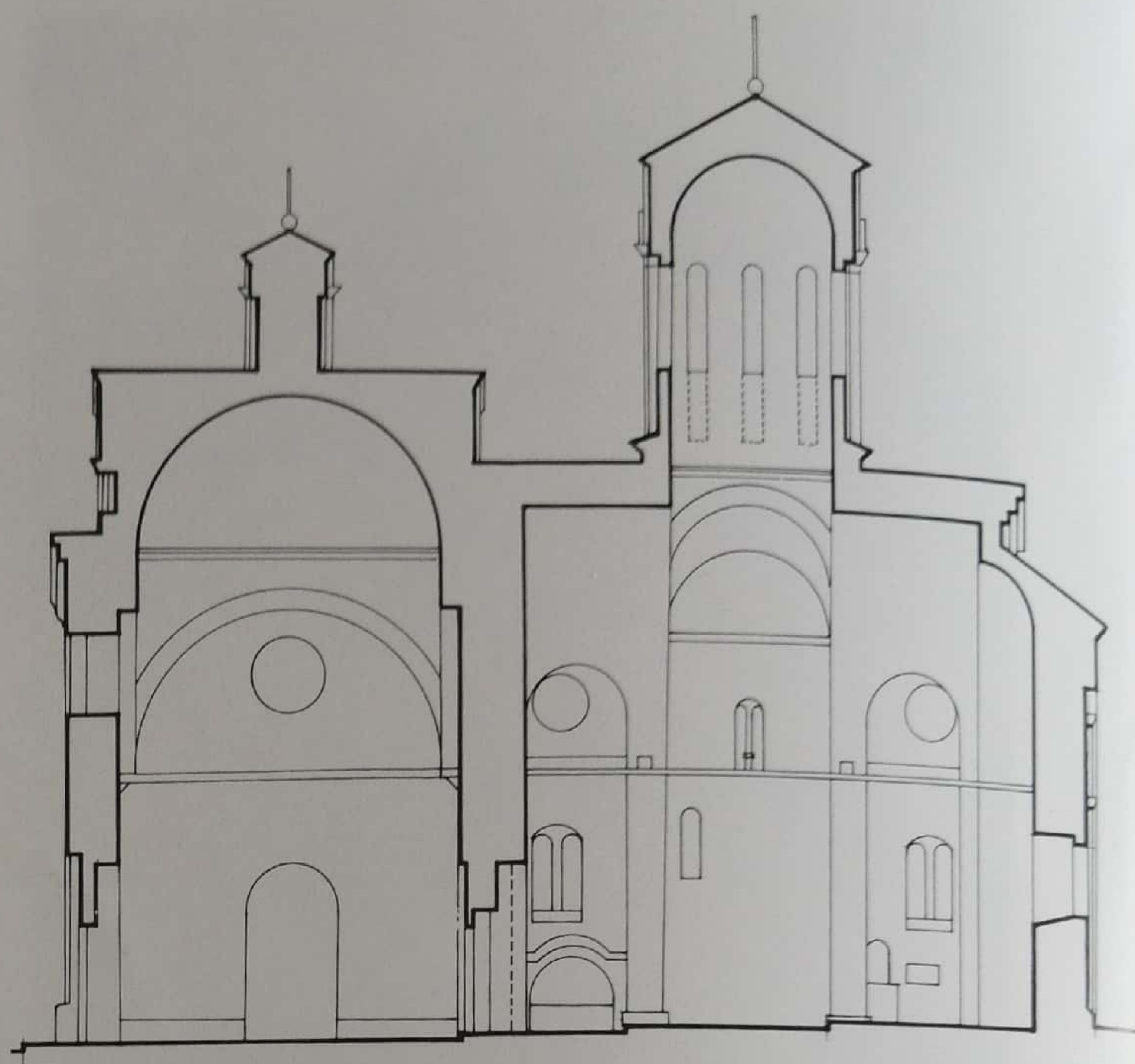

Релефни украс значајан је не само по обиму већ и по утицају на облик класичних архитектонских елемената. Покривајући чела лукова релефни украс истовремено трансформише допзорнике дајући им облик украсних бифора, или неки други, а капителе замењује било стилизованим цветом, било неким геометријским сплетом. На скупини споменика зрелог стила – Љубостињи, Велућу, Руденици, Каленићу – развиле су се многе варијанте облика који су измењени релефним украсом. Једноструки прозори и бифоре задржали су традиционалан облик, уз понеки лук касноготског порекла. Портали су особен спој византијских и романских, тачније речено, инспирисани су облицима који су први пут представљени у Студеници. Изнад архитравно завршеног отвора развија се лунета уоквирена широким луком, а све је по-

514. НАУПАРА, ЦРКВА БОГОРОДИЦЕ, РОЗЕТА НА ЗАПАДНОЈ ФАСАДИ

515. НАУПАРА, ЦРКВА БОГОРОДИЦЕ, ЛУК И РОЗЕТА НА ЗАПАДНОЈ ФАСАДИ

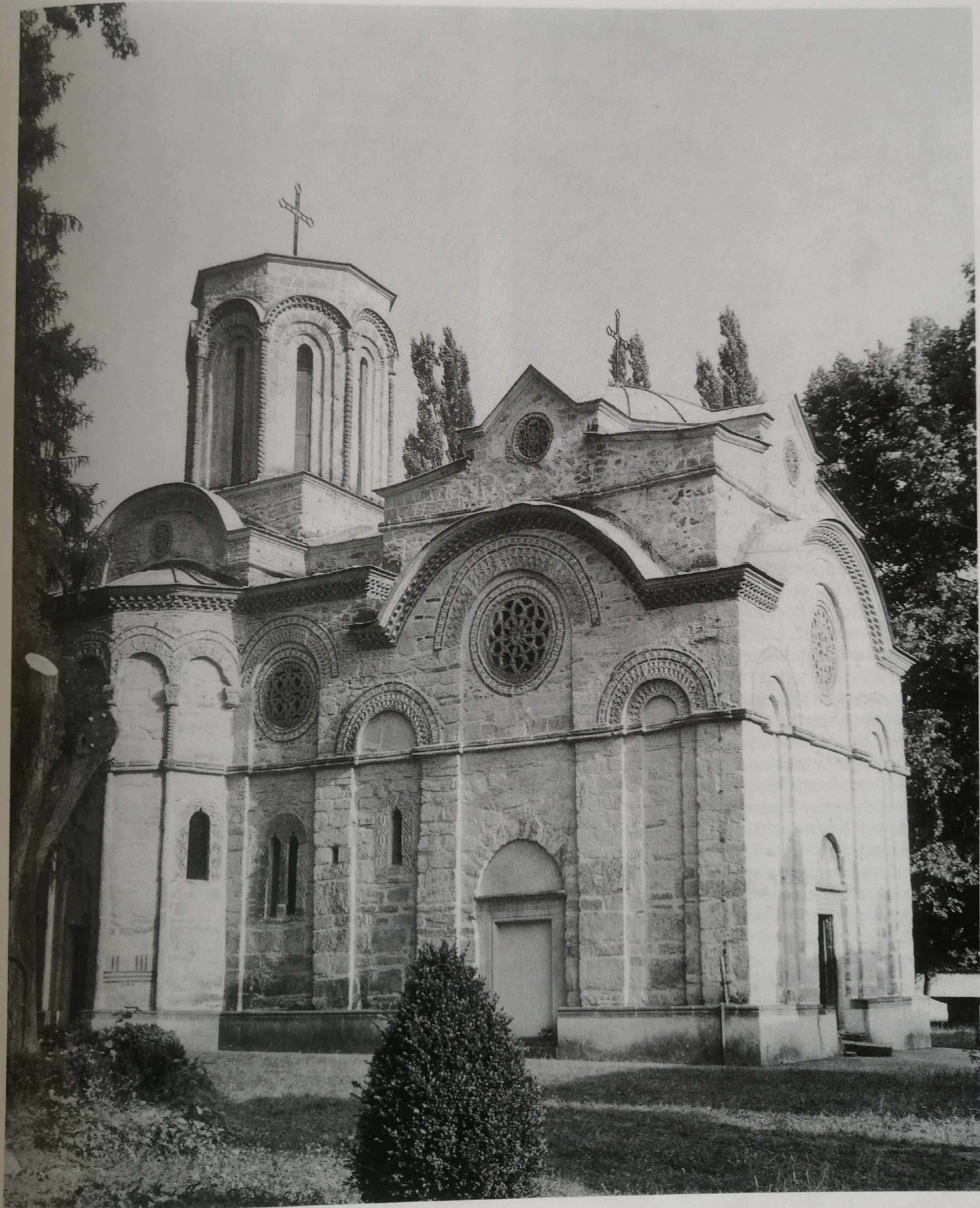
516. ЉУВОСТИЊА, ЦРКВА БОГОРОДИЦЕ, ПОДУЖНИ ПРЕСЕК И ОСНОВА

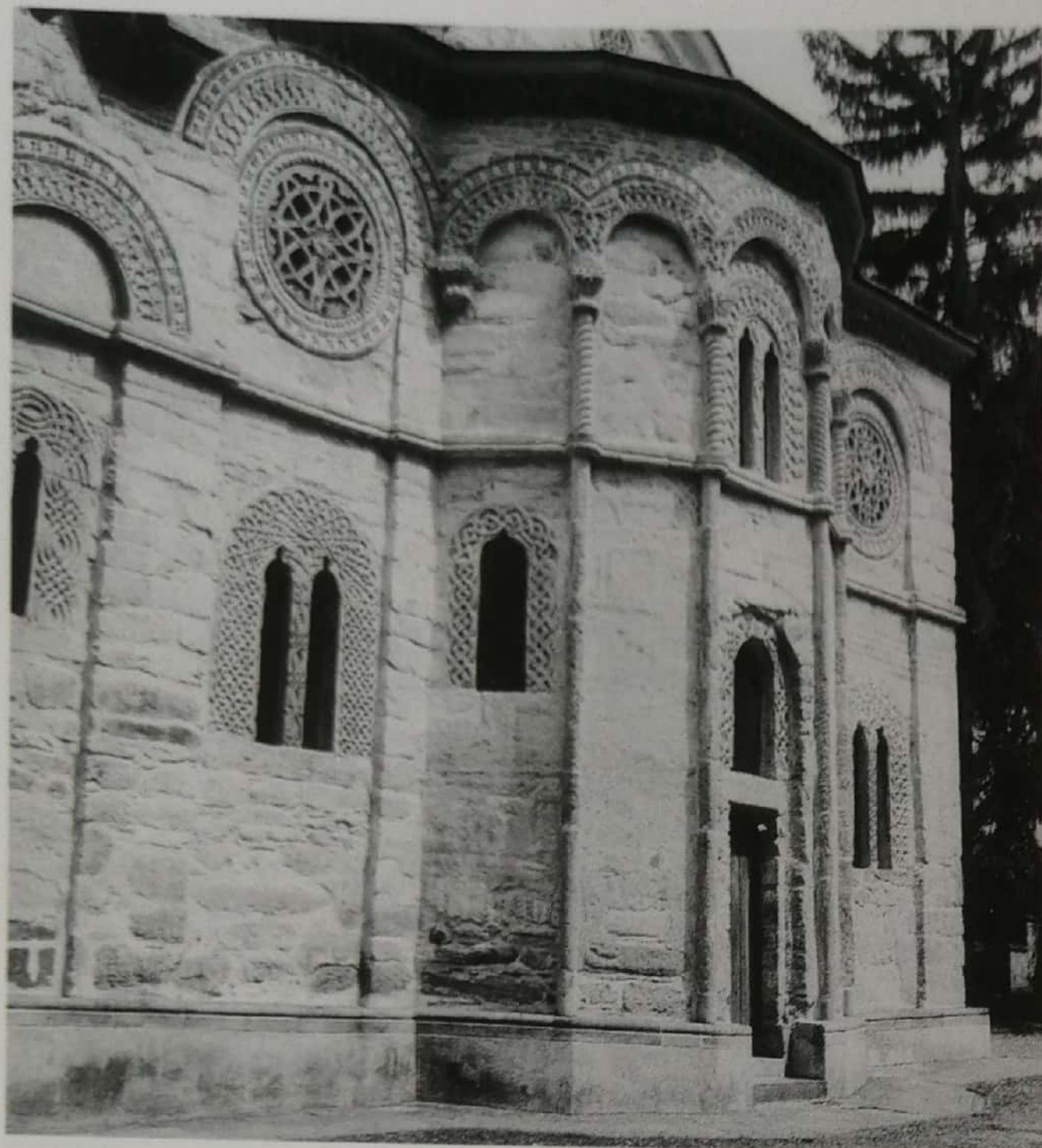
кривено рељефом. Међутим, битна је чињеница што је рељеф свуда подређен архитектонском оквиру, па и онда када сам рељеф мења облик детаља. До које мере је рељеф сматран за елеменат архитектуре говори околност што не постоји ниједан део грађевине који би остао без рељефа, ако му рељеф припада према општој концепцији. Из увида у било коју сачувану целину види се да је реч о огромним количинама рада који није могао да буде схваћен као споредан додатак архитектури.

Два основна својства моравске архитектуре, њен архитектонски украс и строга симетрија у концепцији целине, по свему би требало да се супротстављају једно другом. Повећано учешће боје и украса у архитектури, почевши од ренесансе Палеолога, ишло је упоредо са друкчијом, новом архитектуром фасадних површина у којој детаљ не мора да добије строго утврђено место по начелу класичне хармоније. При томе се издвојене хоризонталне зоне засебно обрађују; не поклапају им се ни

517. Љубостиња, црква Богородице, изглед са северозапада

518. Љубостиња, црква Богородице, јужна фасада
 519. Каленић, црква Богородице, изглед с југозапада
 520. Каленић, црква Богородице, бифора северног зида

делови ни ритмови делова. У моравској архитектури, уз нов украс, битна новина јесу облици у класичном ритму и симетрији.

У обнови коју би требало сматрати за својеврсни византијски класицизам, наглашен удео украса, бојеног и рељефног, има одређено дејство, па би се рекло да се архитектура почела схватати интегрално, у настојању градитеља ка успостављању једнаких вредности унутрашњег и спољног простора.

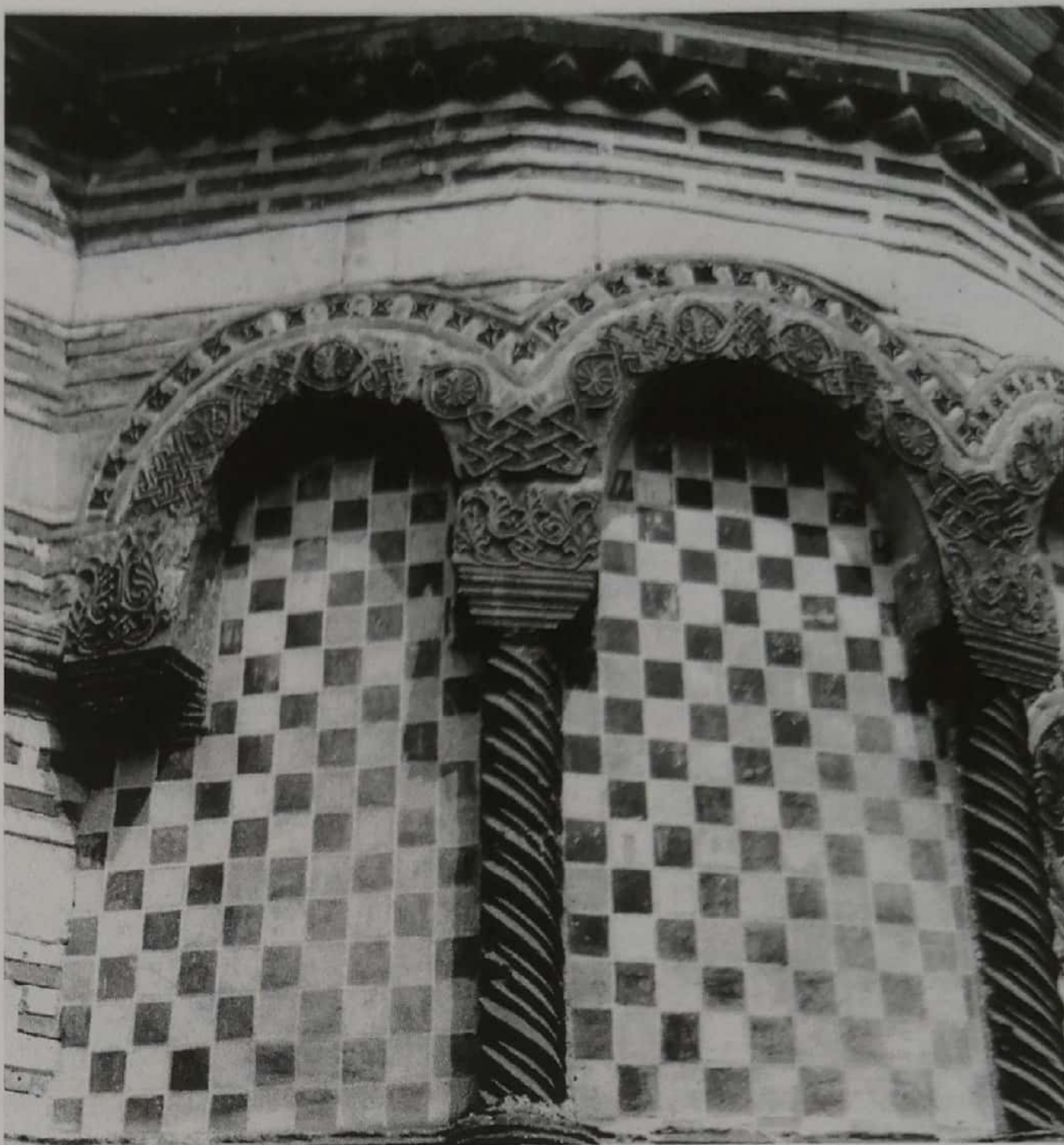
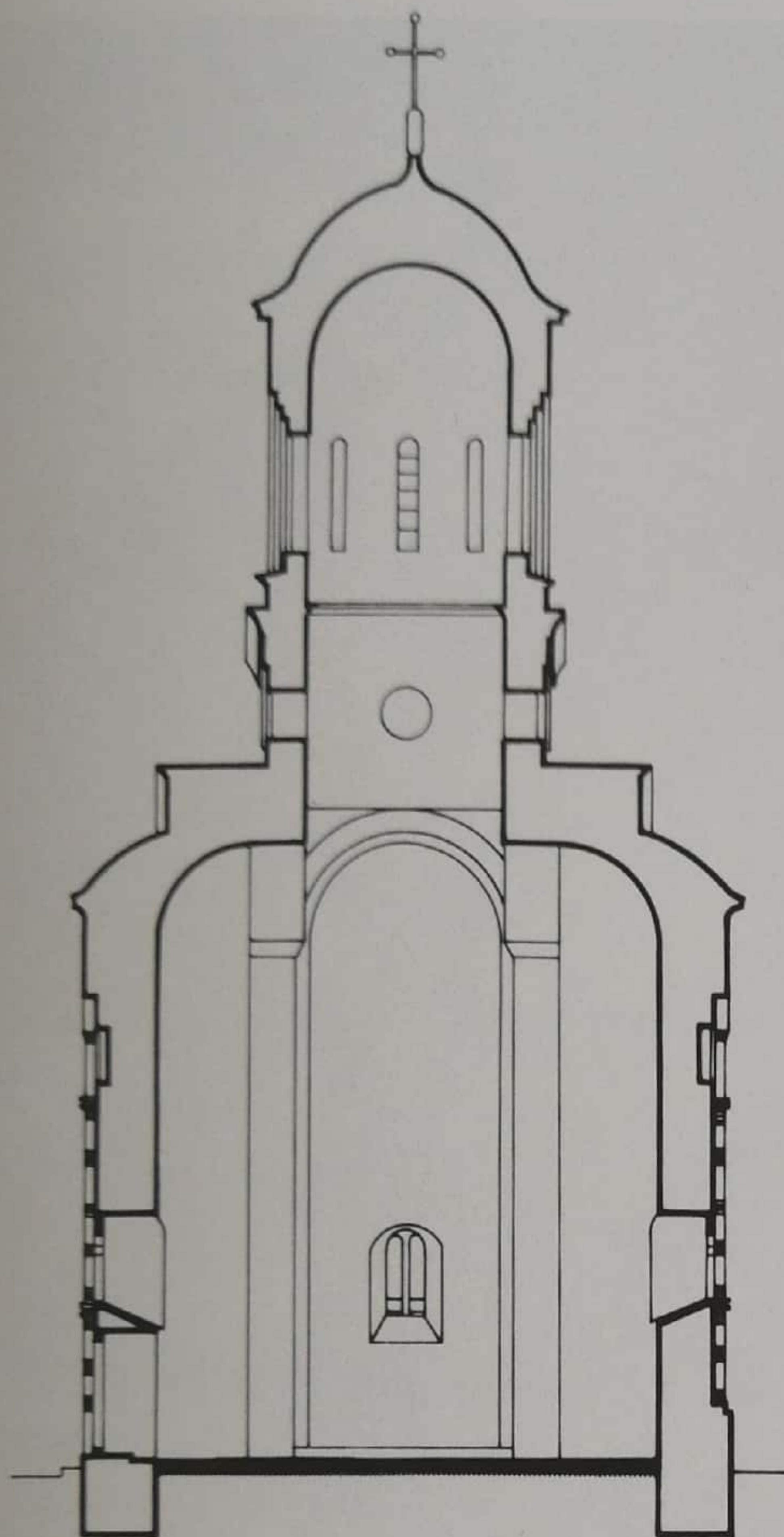
Нова уметничка схватања представљају се већ у најстаријим моравским споменицима. На челу су две знамените задужбине кнеза Лазара, Раваница (1377/81) саграђена за гробну цркву ктитора, и Лазарица као црква уз кнежев двор у Крушевцу (1377/1380).⁴ Раваница, у размерама владарских задужбина, у облику је развијеног уписаног крста са пет купола и одвојеном припратом, саграђеном такође по схеми уписаног крста са куполом на средини. Архитектура њених фасада има сва особена обележја: пиластре који су повезани луковима, назначену структуру, зидање у слојевима опеке и камена, три зоне на фасадама и камени рељефни украс на оквирима отвора, површинама украсних лукова и у розетама. Придворна црква у Крушевцу својим изгледом у целини наглашено показује елементе новог стила стога што је саграђена у сажетој варијанти једнокуполне цркве. И архитектонски цртеж фасада и рељефни украс, и коло-

⁴ Б. Вуловић, *Раваница*, Београд 1966; В. Ристић, *Лазарица и Крушевачки град*, научно – популарне монографије 27, Београд 1989 (са литературом).

521. Каленић, црква Богородице, попречни пресек и основа

522. Каленић, црква Богородице, јужна конха, детаљ

рит у целини, остварен употребљеним врстама материјала и бојом рељефа, заједно са спољним облицима горње конструкције, уверљиво говоре о архитектури у којој је остварено ново тумачење византијских уметничких схватања.

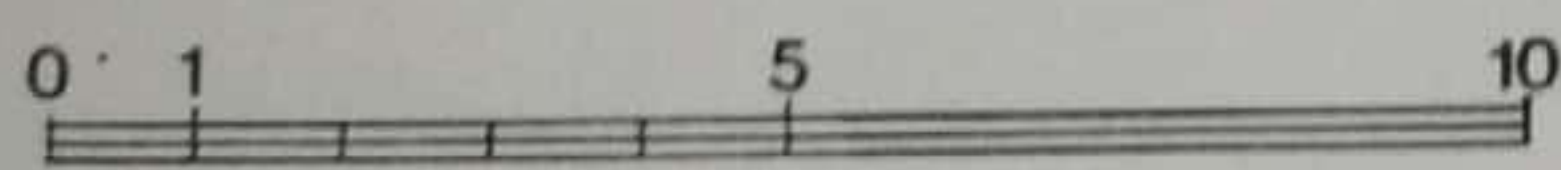
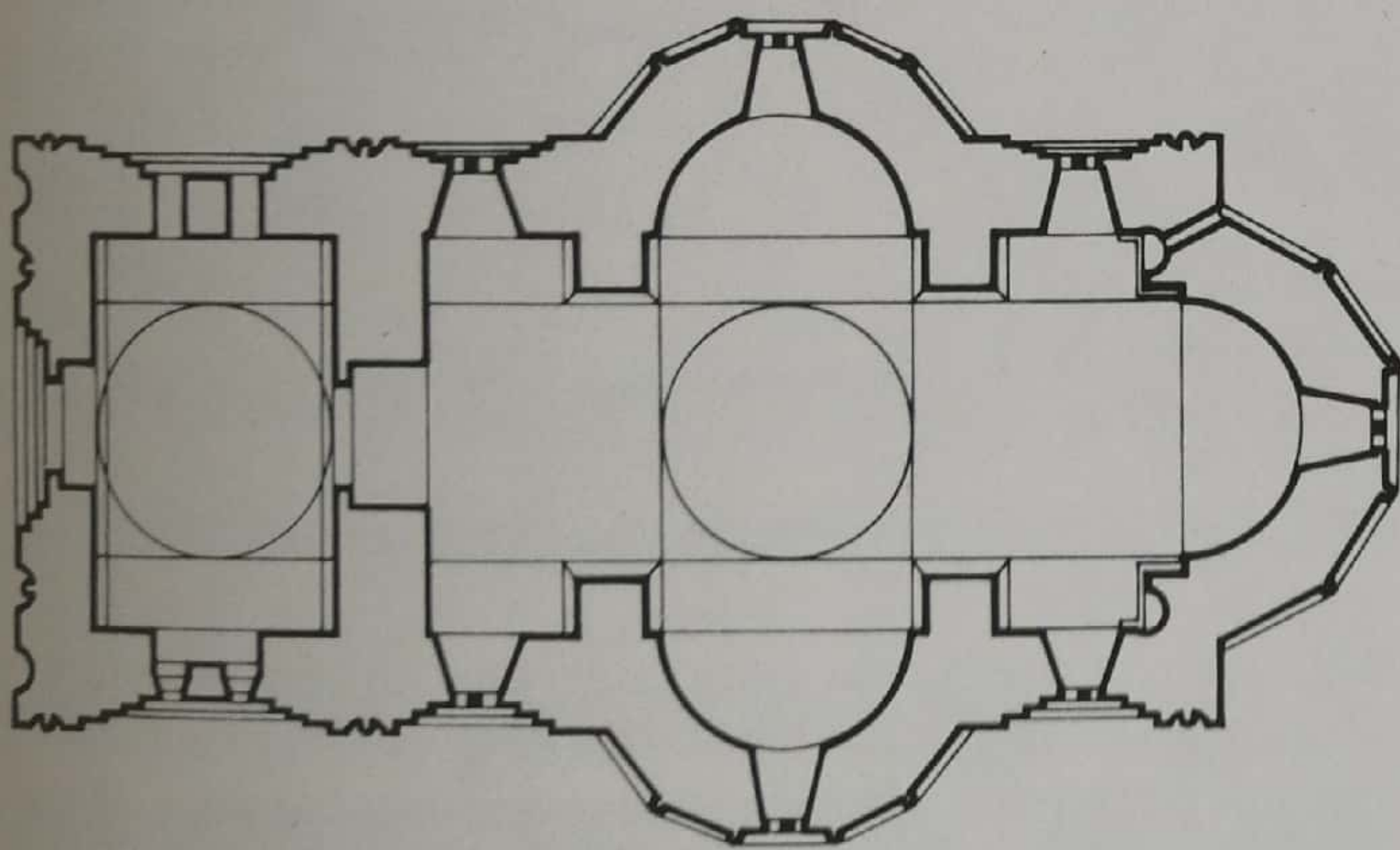
Моравској школи припадају још две владарске и низ властеоских задужбина развијене и сажете варијанте. Већим размерама истичу се Љубостиња, дело кнегиње Милице и Ресава (Манасија), задужбина деспота Стефана Лазаревића.⁵ По правилу, својство су им карактеристична архитектонска концепција фасада и рељефни украс који је само понегде замењен сликаним украсом истих мотива. У низу моравских споменика посебно треба поменути, као репрезентативно изграђене и добро очуване, Неупару, Велуће, Руденицу и Каленић који, као доследно и беспрекорно изведене целине, на најбољи начин представљају зрела остварења моравског стила.⁶ У сажетој варијанти доминантан удео имају облици целине. На фасадама Каленића лако се читају облик унутрашњег простора, структура грађевине, заједно са њеном горњом конструкцијом, моравска концепција површина и раскошни камени рељефни украс.

Посебно место у моравској архитектури има црква манастира Ресаве (1407–1418).⁷ Великих размера, пето-

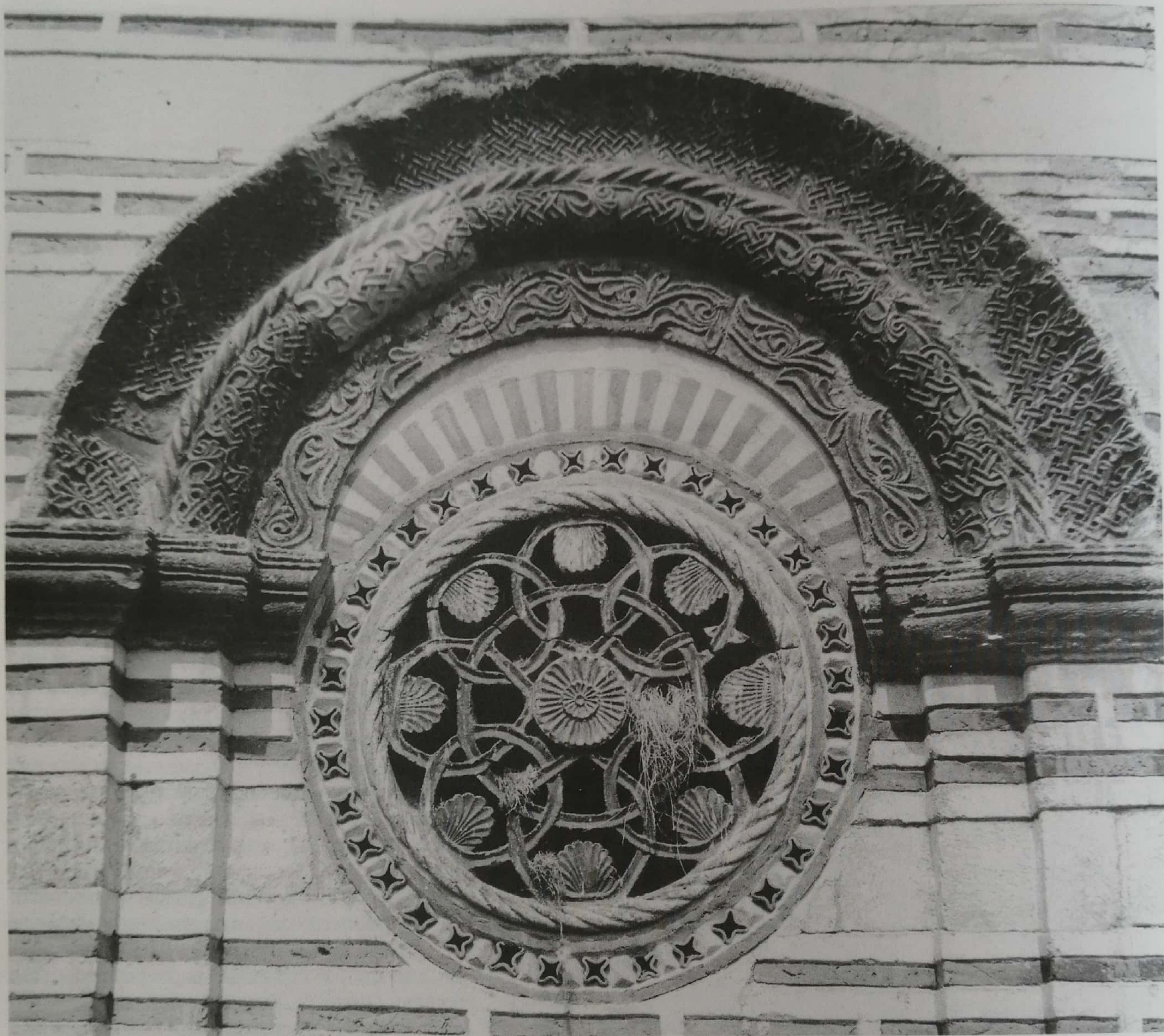
⁵ С. Ђурић, *Љубостиња*, Београд 1984; Ст. Станојевић – Л. Мирковић – Ђ. Бошковић, *Манасијир Манасија*, Београд 1928, 11–32; *Манасијир Ресава. Историја и уметносћ*; Б. Тодић, *Манасијир Ресава*, Београд 1995, 25–49.

⁶ А. Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура*, сл. 378, 376, 388, 382.

⁷ В. нап. 5.

523. Каленић, црква Богородице, розета јужног зида

куполна црква, слична је по просторном решењу Раваници. Својим каменим фасадама, поткровним фризом аркадица и обликом двојних прозора подсећа на решења рашких цркава. Могуће је да је ктитор имао у виду традицију односа владара династије Немањића према Студеници, гробној цркви оснивача династије. Архитектура Ресаве, имала је одређен одјек у Враћевшници ктитора Радича Поступовића, деспотовог великог челника.⁸

Из времена које је обележено као моравска школа у српској архитектури добро се очувало неколико тврђава. Две су настале као утврђења манастира Раванице и

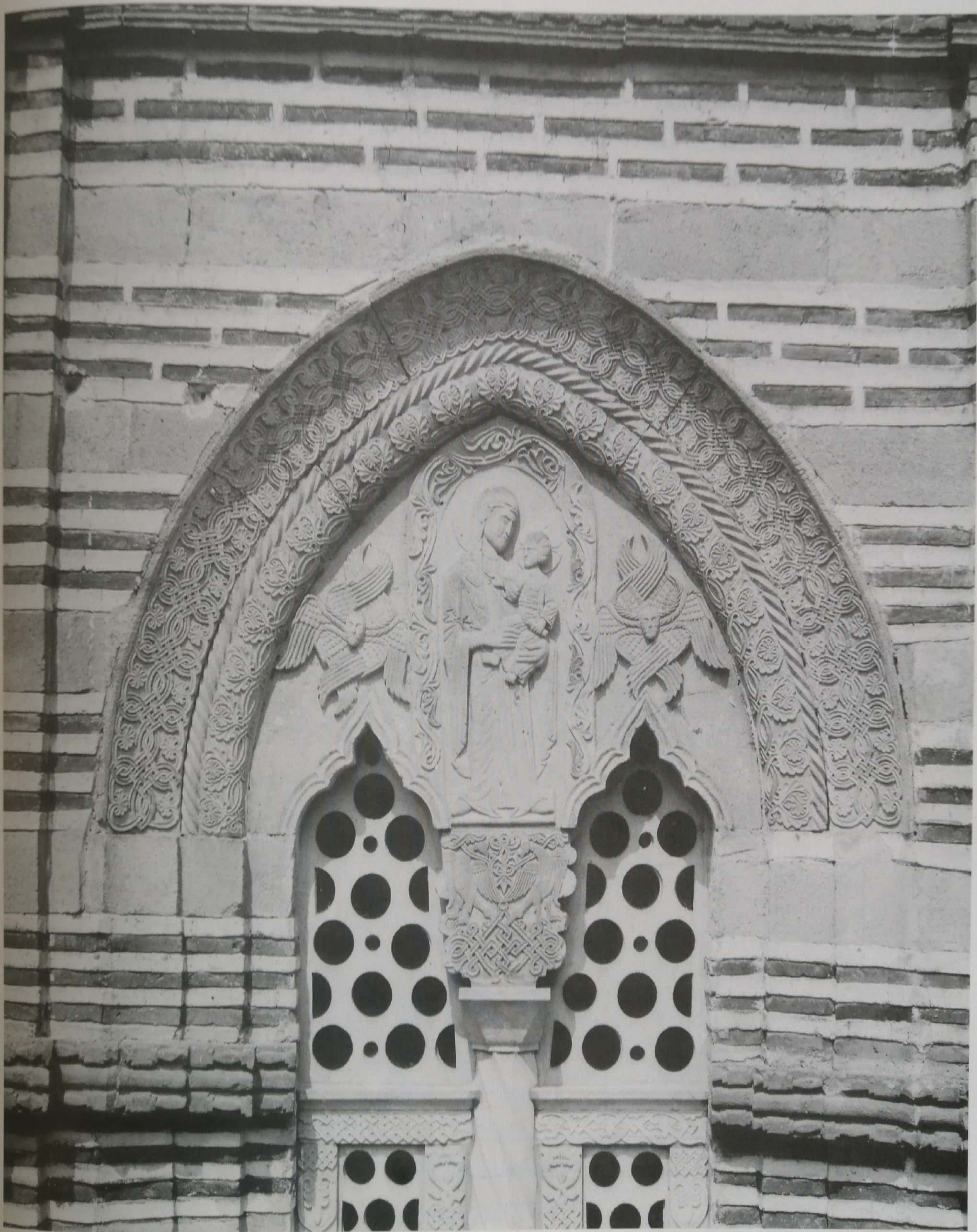
Манасије, а трећа је велики смедеревски град, у којем су видљиви остаци палате деспота Ђурђа Бранковића. Ти остаци потичу од архитектонске целине сличне у основној концепцији млађем делу палате мистарских деспота.⁹

Полетни развитак моравске архитектуре, који је у себи носио уметничку снагу насталу на дугој византијској традицији, није могао остати без одјека. Преузима га суседна средина источнохришћанског света, која тада још није пала под турску власт. То је Влашка.

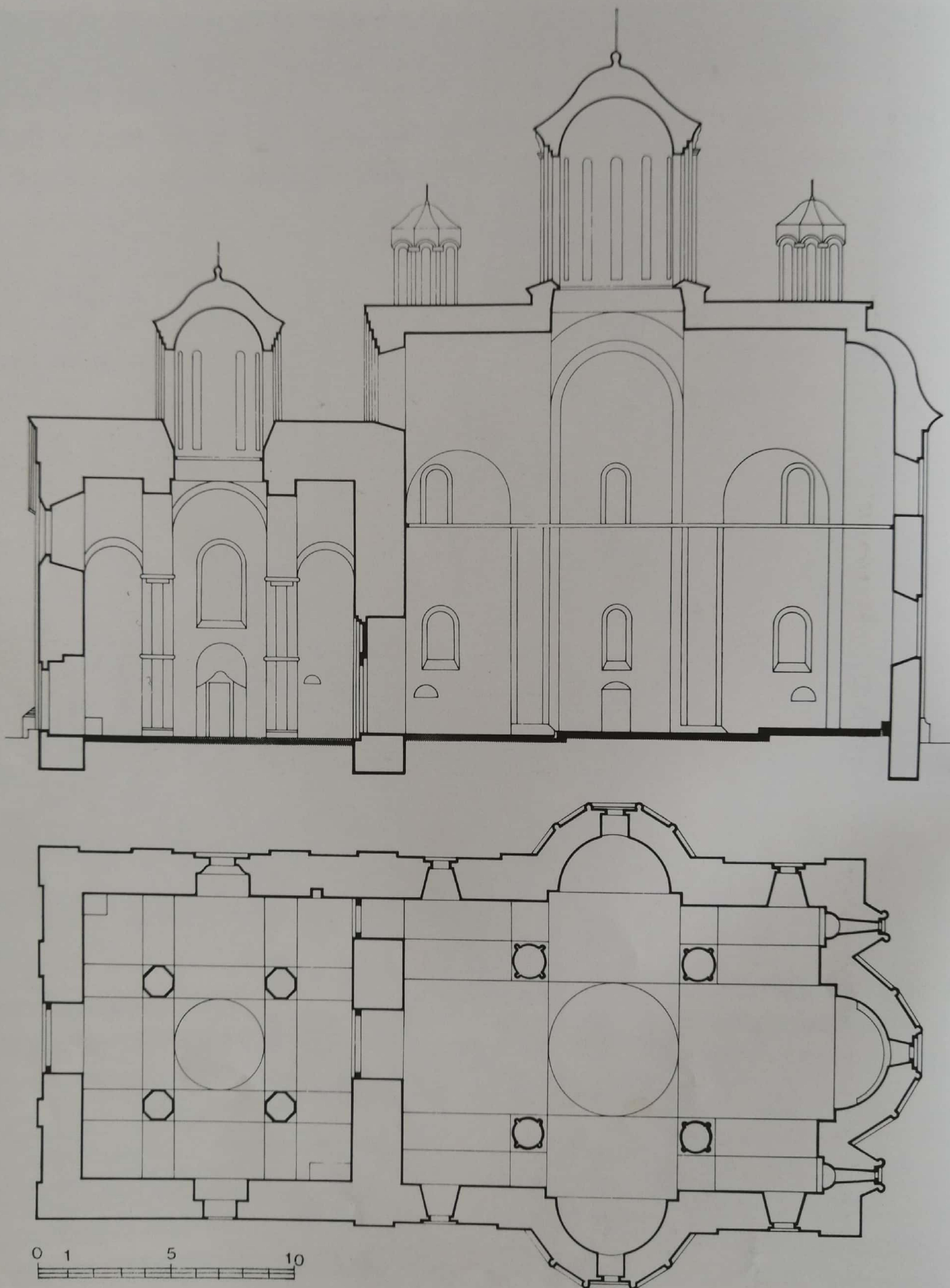
⁸ М. Шупут, *Црква манастира Ресаве као грађевински узор*, in Манастир Ресави. Историја и уметност, 135–160.

⁹ Ј. Нешковић, *Тврђаве ослобођене од Турака - Смедерево, Шабац, Кладово, Ужице, Соко*, in Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, Београд 1970, 533 sq.

524. Каленић, црква Богородице, бифора јужног зида припрате

525. МАНАСТИР (РЕСАВА), СВ. ТРОИЦА, ПОДУЖНИ ПРЕСЕК И ОСНОВА

526. МАНАСИЈА (РЕСАВА), Св. ТРОИЦА, КУПОЛЕ

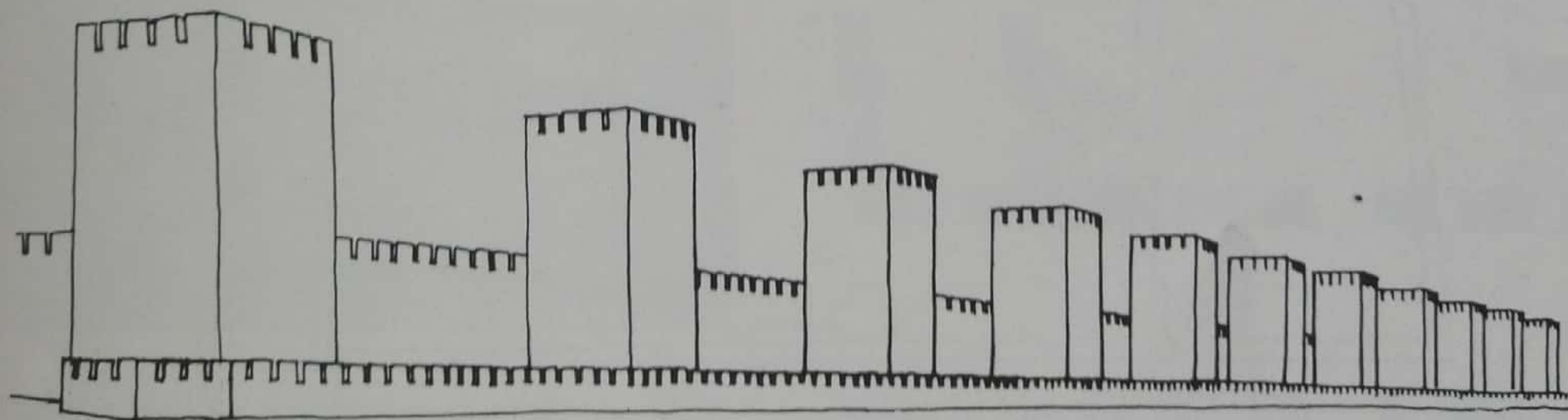
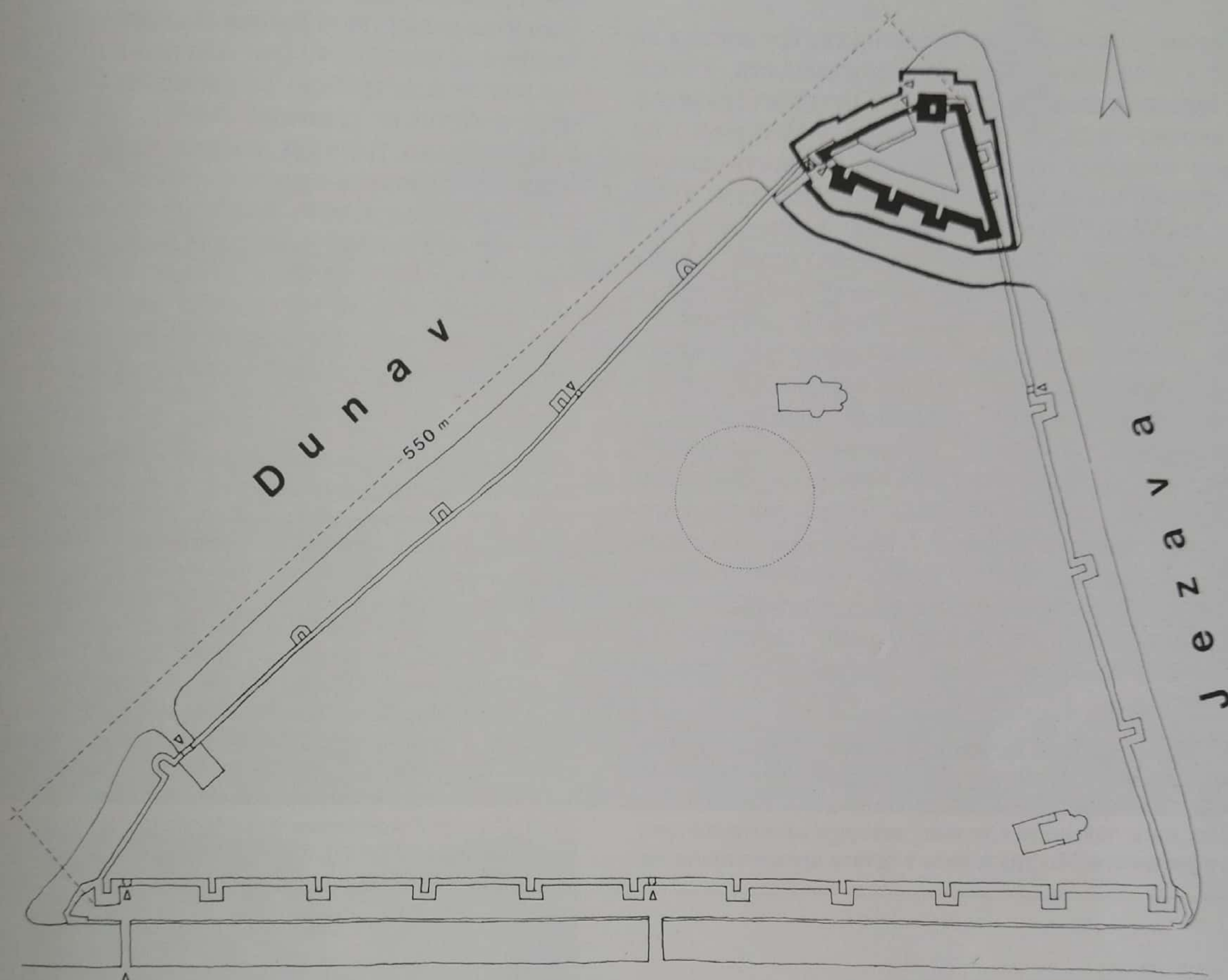
527. МАНАСИЈА (РЕСАВА), Св. ТРОИЦА, ИЗГЛЕД СА ЈУГОЗАПАДА

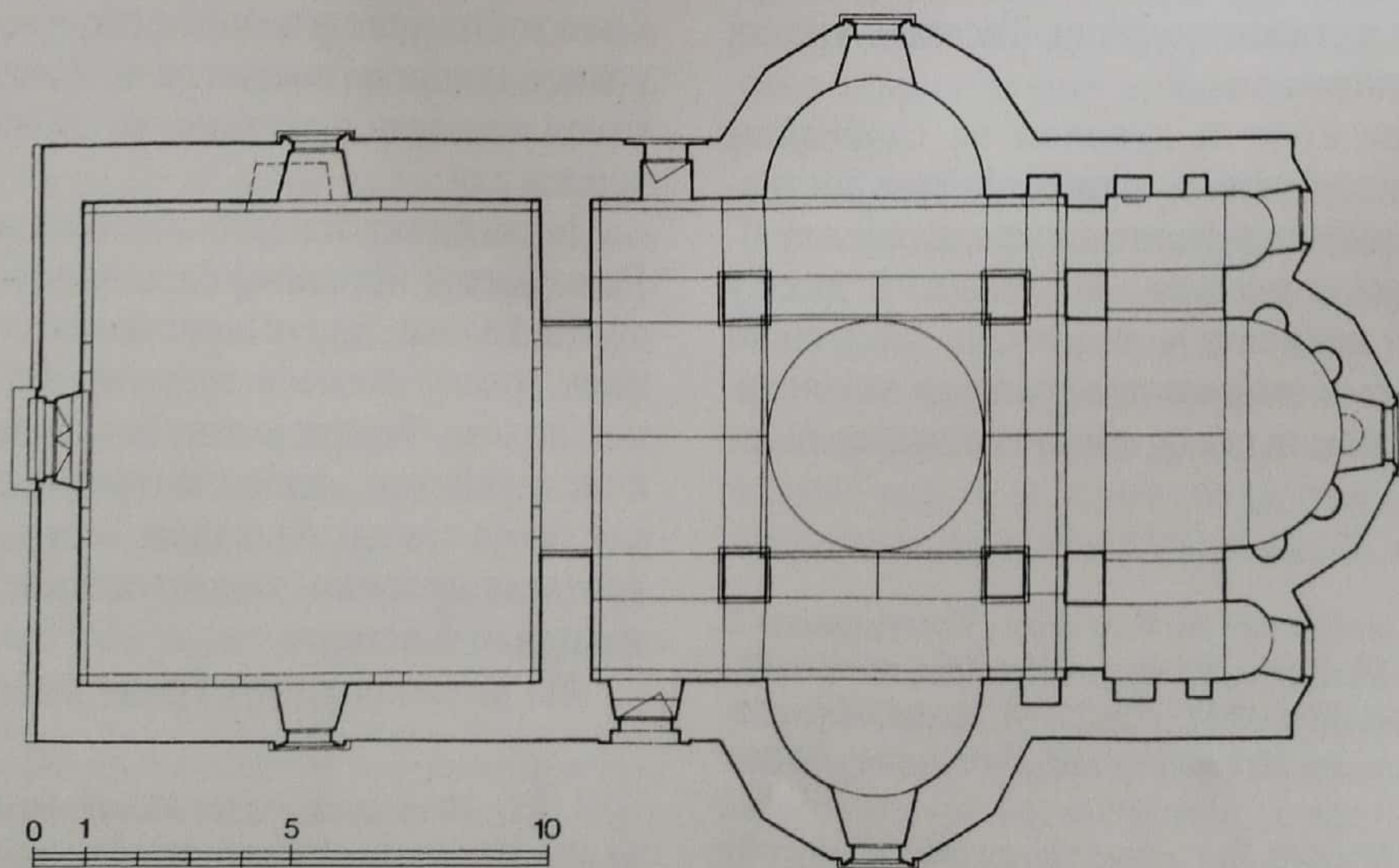
528. ЈОШАНИЦА, Св. НИКОЛА, ИЗГЛЕД СА ЈУГОИСТОКА

530. СМЕДЕРЕВО, ОСНОВА ГРАДА

531. СМЕДЕРЕВО, СТРАНА ГРАДА ПРЕМА ВАРОШИ
ПРЕ ГРАЂЕЊА ЖЕЛЕЗНИЦЕ 1880. ГОДИНЕ

566. Хопово, Св. Никола, изглед са југоистока
567. Хопово, Св. Никола, основа

не засвођене цркве малих размера, са куполом или без куполе. На острвима је велики број таквих споменика. Ако је у питању зидана, развијена горња конструкција, облици се јасно исцртавају у изгледу; представљени су равним површинама, а тамбури купола и апсиде у сферним површинама, омалтерисани и окречени. Тај тип мале цркве даје посебно обележје многим грчким острвским пејзажима.

Градитељско стварање у српским земљама, као део укупног културног живота, хронолошки и територијално било је одређено оквирима неколико крупних политичких догађаја. То су: пад деспотовине под Турке (1459), пад Београда (1521), турско освајање Угарске (1526), обнова српске црквене власти у турској држави (Пећке патријаршије, 1557) и турско-аустријски рат крајем XVII века (1683–1699), који је изазвао велику сеобу Срба на север, заустављајући за извесно време духовни и културни живот у матичним српским земљама. Тим се догађајем завршава, у историји српске архитектуре, стварање које се ослањало искључиво на средњовековну традицију.¹⁶

После пада Смедерева (1459) у области дотадашње деспотовине грађено је веома мало. Са тешкоћама се може из тога времена идентификовати неколико грађевина, подигнутих у последњим деценијама XV или почетком XVI века. У њима се може препознати моравска традиција у сведеним облицима, без моравског украса. У крајевима северно од Саве и Дунава, почетком XVI века, тада под влашћу Угарске, подиже се неколико знатних грађевина у којима се продужавају концепције простора, структуре и основних облика моравске архитектуре. Најстарија ће бити црква Св. Николе у Сланкамену, настала између седме и девете деценије XV века. Затим следе црква манастира Крушедола, из прве или друге деценије XVI века, потом Раковац. За концепцију простора као узор је узета Раваница кнеза Лазара. Без обзира на позније преправке, лако се закључује да су слични наос, са куполом на четири слободна ослонца и са бочним конхама и пространа припрата, зидом одвојена од наоса. Прилагођавања су видљива у облицима, као што су апсиде, полукружне изнутра и споља, облици отвора, фасаде, при чему је загубљена моравска традиција. Изостао је и раскошни моравски украс у каменом рељефу.

Обнова Пећке патријаршије подразумевала је легализовање рада српске цркве у одређеним оквирима, што је обезбедило услове за нове градитељске подухвате. У северном Подунављу подижу се нове грађевине и у другој половини XVI века. У њима се продужава, у концепцијама простора и структуре, раније прихваћена моравска традиција. Очигледно, према материјалним могућ-

ностима ктитора, остварују се дела већих или мањих размера, развијена или сажета у погледу простора, богатије или скромније обрађена у облицима. Блиска у концепцији простора и размерама моравској развијеној варијанти, црква Новог Хопова представља амбициозно саграђено дело, које својом основом наставља моравску архитектуру, а у облицима је вероватно изведено под утицајем блиске влашке архитектуре. То су дванаестострана купола и систем густо постављених пиластера на фасадама, повезаних украсним луковима.¹⁷ Мањих димензија, Петковица и Ораховица понављају исту концепцију простора и структуре. Петковица у сажетој варијанти. Развијена или сажета варијанта истог схватања простора носе у себи прилагођене и оне облике које поштује цео претходни низ грађевина. Код Велике Ремете, Месића и још неколико других цркава, бочне конхе су замењене одговарајућим анексима правоугаоне основе.

Особена је архитектура у југозападним српским областима, у којима градитељска делатност није прекинута доласком Турака. Обележена је двема скупинама грађевина, у чијим су основама две архитектонске концепције. Једну чине мање једнобродне засвођене цркве на подручју старе Херцеговине, грађене под широким утицајем архитектуре на подручју Дубровника. Њихова архитектонска концепција изграђена је ослањајући се, уз неизбежно трансформисање, на раносредњовековне једнобродне једнокуполне цркве које имају порекло у византијској архитектури XI века.¹⁸ У другој су скупини грађевине знатнијих размера, амбициозније обраде, у концепцији спољног изгледа или унутрашње структуре у облику тробродне базилике. Концепције су им, у варијантама, у традицији тробродних цркава у српској средњовековној архитектури, по свој прилици, по узору на неколико водећих владарских маузолеја. Функционална компонента је увек заснована на потребама православног обреда. Међу највећим црквама код којих је у структури изразит тробродан наос, купола је или саграђена, као код Никољца, или је на њеном месту заснован травеј квадратне основе изнад којег је требало да стоји купола, као код Пиве. Две велике романске катедрале, у Дубровнику и Котору, могле су бити подстицај појави тробродних решења у архитектури православних храмова. Томе би доприносио општи изглед тих грађевина, са куполом на средини, сличан изгледу Дечана.¹⁹

Скупину за себе чини више цркава саграђених у области Подриња. Нису поуздано датоване, али је највероватније да настају у другој половини XVI века, на општи духовни подстицај обновљене Патријаршије. Та

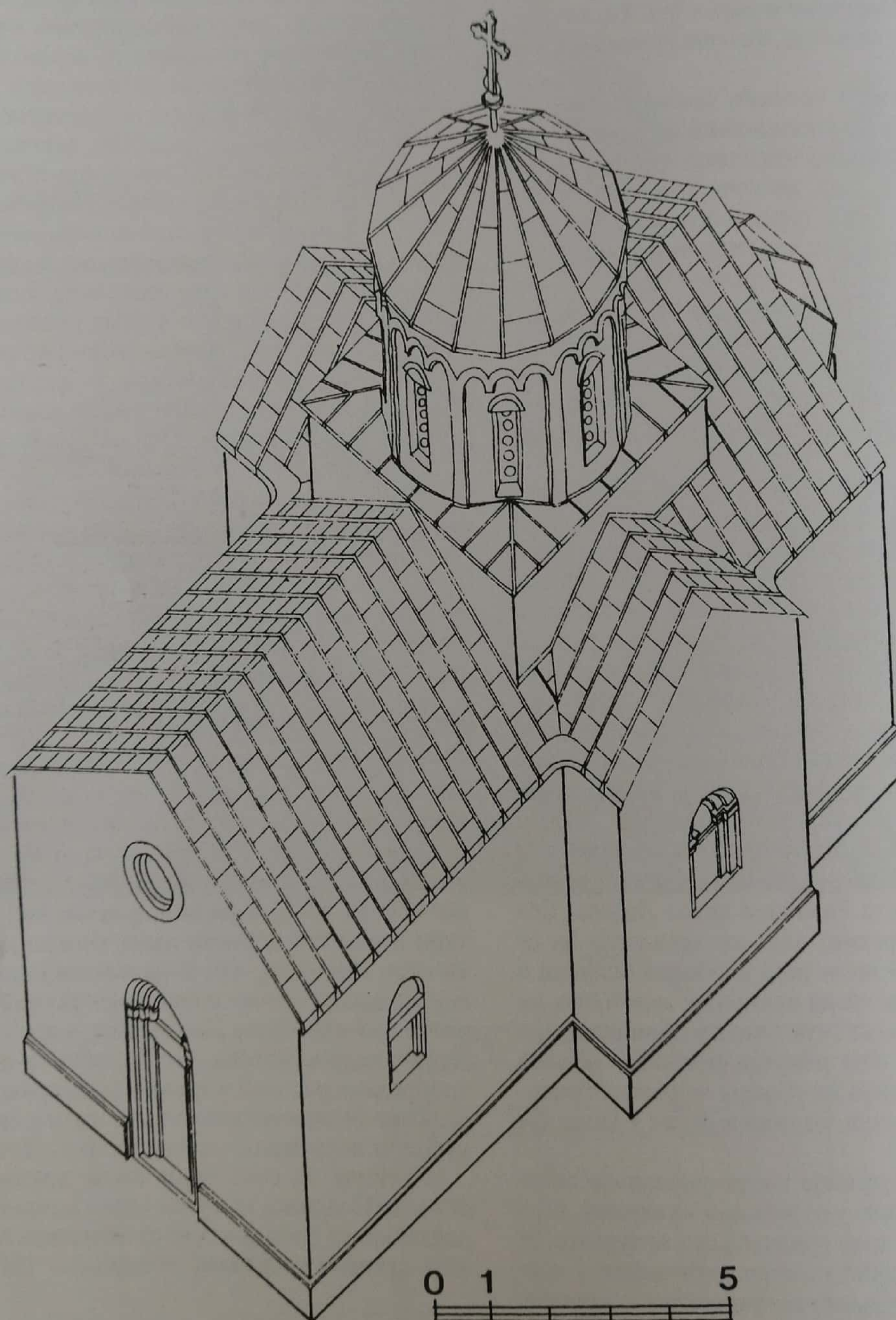
¹⁷ М. Шупут, *Споменици српског црквеног грађитељства. XVI-XVII век*, Београд 1991, 265–272.

¹⁸ В. Кораћ – В. Ј. Ђурић, *Цркве са приклоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко грађитељство. XVI-XVII век*, Зборник ФФ VII–2 (1964), 561–601.

¹⁹ М. Шупут, *нав. дело*, 169–172, 202–207.

¹⁶ М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власт. 1459–1690*, Београд 1984; С. Петковић, *in Историја српског народа*, књ. III, т. 2, Београд 1993, 330–333, 362–367, 389–393.

568. МАНАСТИР ТРОНОША, ЦРКВА БОГОРОДИЦЕ, АКСОНОМЕТРИЈА

скупина, у већој мери него друге, представља целину сличних просторних, структурних и формалних обележја. Карактеристичне концепције, изграђене су по узору на рашку архитектуру, па се може говорити о правој обнови једне од класичних школа српске средњовековне архитектуре. Резултат обнове је нова целина чије су грађитељске вредности биле одређене општим приликама. Једнобродна црква има наос у три травеја, куполу изнад средњег поља, трансепт на бочним странама, апсиду на источној, у средини архитектонски оствареног или назначеног трочланог олтар простора. На западној страни издвојен је нартекс. Велика сличност у мерама, нарочито у пречнику куполе, неколико грађевина – Троноше, Тавне, Возуће, Св. Тројице под Овчаром и Благовештења под Кабларом – дозвољава претпоставку да су цркве грађене по јединственом пројекту који је направљен према одређеном узору. Судећи по замисли целине и међусобном односу делова простора тај узор је могла да буде црква Св. Апостола у Пећи. На главну цркву Патријаршије упућује њен наглашен значај у обнови. Непосредно га истиче запис архиепископа Макарија по коме је Пећ мати свих цркава.²⁰ Јасно је да тај пројекат није могао послужити за све што је грађено у дужем временском распону. Рача је, на пример, пројектована према Ариљу краља Драгутина, задржавши у друкчијим односима оне елементе простора које имају и друге грађевине. Иако је архитектонска обрада тих грађевина скромна у поређењу са неким од великих дела архитектуре XIII и XIV века, улагане су амбиције у обраду важних детаља. Целу скупину обележавају добро грађени оквири прозора и портала од тесаног камена и још по неки детаљ, у чему је лако видети извођење нових облика из рашких прозора и портала.

У западним српским областима, у Босни и у Далмацији такође се подиже више цркава. Међу њима је неколико знатних по размерама и опреми. Полазни и основни образац био је уписани крст са куполом на четири слободна ослоња. Узори су из српске архитектуре XIV века. Нису познати путеви којима је та концепција уграђена у босанске и далматинске споменике. Папраћа је по укупној замисли веома блиска католикону Хиландара, па нема разлога да је не схватимо на одговарајући начин. За Моштаницу би се могло рећи то исто, само су мере умањене, а остварена су и друга ситнија прилагођавања, док су код Озрена бочне конхе добиле правоугаону основу. Развијени уписани крст са куполом такође је у основама Крупе, Крке, Рмња и Гомионице, без бочних конхи. Порекло је такође у српском XIV веку.²¹

На сажет начин се може закључити следеће. Градитељски рад у српским земљама под турском влашћу об-

569. Каблар, Црква Благовештења, изглед са југозапада

навља се стабилизовањем политичких прилика. Највише је урађено у XVI, и већем делу XVII века. Пажње су вредна дела монументалне црквене архитектуре. Грађевине секуларне природе, настајале у манастирима, мање познате, у општим оквирима настављају традиционалну архитектуру своје врсте. Највећи број грађевина подиже се на подручјима на којима је у претходном, средњовековном раздобљу најмање грађено. У областима у којима су остварена велика дела средњовековне архитектуре подижу се скромније грађевине, углавном сеоске црквице. Извор и узор за нова дела су остварења српске архитектуре XIII, XIV и прве половине XV века. Највеће целине настале су угледањем на рашку и моравску архитектуру. Нова дела имају вредност особених остварења, нису копије. Подижу се изван градова у којима живи турско или домаће исламизовано становништво. Стога су утицаји текуће османске архитектуре и ретки и споредног значаја. Мајстори потичу или из приморских градова или из локалних средишта у којима се одржала традиција одређених грађевинских заната.

У Бугарској од XV до XVII века, у раздобљу касног средњег века, како га бележи бугарска историографија, архитектура траје ослањајући се на средњовековну тра-

²⁰ Збирка В. Карацића у Берлину: Wuk 4, четворојеванђеље из XIV века, последњи лист, година 7069 (1560/61).

²¹ М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власт*, 80–86.